

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ
ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ**

**МУҚИМИЙ НОМЛИ ҚЎҚОН ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ**

Тарих факультети

Тарих йўналиши учун

« Ёрдамчи тарих фани »
ТАРИХИИ ГЕОГРАФИЯДАН

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

Қўқон – 2008 йил

ТАРИХИИ ГЕОГРАФИЯ

1-мавзу: ТАРИХИЙ ГЕОГРАФИЯНИНГ ВАЗИФАЛАРИ, ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ. ТАРИХИЙ ГЕОГРАФИЯ ФАН СИФАТИДА

Режа:

- 1.Тарихий географиянинг предмети ва манбалари.
- 2.Тарихий географиянинг асосий таркибий қисмларининг хусусиятлари.
- 3.Тарихий географиянинг фан сифатини шаклланиши ва ривожланиши.
- 4.Тарихий география янги ва энг янги даврда.
- 5.Тарихий картография.

Мамлакатларнинг тарихий географиясини ўрганишда дастлаб ўз диққатини аҳолини жойлашиши тарихий географияси, хўжалигининг тарихий географияси, тарихий-сиёсий географияси, тарихий иқтисодий географиясига қаратади. Тарихий география соҳасида тадқиқот олиб боришда, тадқиқотчида кўплаб умумий характердаги муаммолар келиб чиқади. (Масалан, мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий географиясидаги тез ва кескин мамлакатнинг ҳудудий ўзгаришлари)

Мамлакатнинг тарихий-иқтисодий ва тарихий-сиёсий географиясини ўрганишда тадқиқотчи бу мамлакат ҳақидаги бутун бир тарихий давр ичидаги маълумотни билиши керак. Шунга қараб, бу мамлакатнинг иқтисодий ўсиши ёки инқирозини англаб етади. Яна иқтисодий ва сиёсий тарихий география ўтган тарихий давр мобойида аҳолининг сони, миллий таркиби, жойлашиши, чегаралари ва ички маъмурий бошқарув вилоятларини ҳам ўрганади.

Вазифаларидан энг мушқули мамлакатнинг иқтисодий географияси ва унинг таракқиёти даражасини аниқлайди. Шундан кейингина иқтисодий соҳадаги ўзгаришларнинг суръати кўз ўнгимизда намоён бўлади.

***Тарихий географиянинг асосий вазифаси** — мамлакатнинг қадимий даврдан то ҳозирги давргача бўлган сиёсий давлат чегаралари қадимги шаҳарларнинг ўрни, шунингдек, уларнинг турли даврлардаги ўзгаришлари, аҳолисининг жойлашувини ўрганади. Шунингдек, тарихий воқеалар, жанглар ва уларнинг оқибатлари, бу жангларнинг давлат чегараларига таъсирини ҳам ўрганади.*

Тарихий география тарихий воқеа ва ҳодисалар янада тушунарли бўлиши учун кўшинларнинг йўналиши картаси, жанг майдонининг географик ҳудуди каби вазифаларни ҳам ўз зиммасига олади. Юқоридаги вазифаларнинг ечими тарихчига аниқлик ва илмийликда ёрдам беради.

***Демак, тарихий география** — мамлакатлар тарихидаги географик томонларнинг тарихий жараёнларини ўрганади. Чунки бундай тарихий географик томонларни билмасдан туриб, мамлакатнинг ривожланиш босқичларини ҳам ўрганиб бўлмайди.*

Тарихий географик тадқиқотларни олиб боришда худди тарих фани каби тарихий манбаларга таянади. Алоҳида кийматга эга бўлган тарихий - географик асарлар, турли хужжатлар, қадимги хариталар ва ҳ.к. Хусусан, давлатнинг чегаралари кўрсатилган қонунлар, келишувлардир. Аммо булар ҳақида маълумотлар кам. Энг катта аҳамиятга эга бўлган археологик манбалар - бўлиб, улардан айниқса, қадимги даврга оид иқтисодий географик тадқиқотларда мамлакатнинг иқтисодий аҳоли, хўжалиги, ҳунармандчилик турлари, савдо-сотиқ алоқалари каби маълумотларни олиш мумкин.

Тарихий географияни ўрганишда - томонимика ва антропология маълумотлари ҳам муҳимдир. Дарёларнинг номлари, кўллар ва бошқалар ҳам номлари турли даврларда турлича бўлган. Антропологик материаллар эса халқларнинг шаклланишида, аралашиб кетиш жараёнлари сабабларини ўрганади.

Тарихий география XVI асрда алоҳида фан сифатида шаклланди. Унинг фан сифатида шаклланишига XV- XVI асрлардаги икки йирик тарихий воқеа туртки бўлган:

1. Уйғониш даври Ренессанси
2. Буюк географик кашфиётлар

Уйғониш даврида зиёли одамларнинг қадимги даврга, тарихга, географияга бўлган қизиқиши ортди. Буюк географик кашфиётларни (XV аср бошлари - XVI аср)ни амалга ошишига асос бўлиб геофафик билимлар хизмат қилди. Одамлар, сайёхлар, тарихчиларнинг қадимги давр географиясига қизиқиши янада кучайди.

Дастлабки, йирик асари билан тарихий географияга асос солган, *қадимги дунёнинг 1-атласини яратган фламанд географи А.Ортели* (XVI аср) бўлиб, у ўзининг харитасида ҳар бир харитага қисқача матн ёзган. У 1-бўлиб географияга, "тарихчининг кўзи" билан қаради ва «*тарихий география*» терминини фанга киритди. Бироқ Ортели қадимги давр муаллифлари географияни қандай ёритган бўлсалар, шундайлигича қабул қилган, уларга танқидий ёндашмаган. Ортели асаридаги камчиликлар XVII асрда Голландиянинг Лен Ден Университети профессори *Ф.Клювернинг* тарихий географиядан яратган «*Қадимги Италия*» ва «*Қадимги Германия*» номли асарида тузатилган.

Тарихий географиянинг ривожига ҳисса қўшган француз геофафларидан Ж.Б.Д'Анвиль бўлиб, у қадимги давр географияси билан бирга, ўрта асрлар географиясини ҳам ёритган.

XIX асрнинг 2-ярмидан бошлаб, тарихий ва географик асарларнинг кенгайиши туфайли, ижтимоий-иқтисодий тарихни ривожланиши билан тарихий географиянинг мазмуни ҳам кенгай бошлайди.

XIX асрда руслардан тарихий географияга асос солган геофафлар В.Н.Татщев, И.Н.Болтин, Н.П.Барковлардир. XX аср бошларида бу фан Петербург археологик институтида, Москва университетида ўқитилган. Тарихий картография фанининг ривожига рус олимлари М.Тихомиров, В.К.Яценский, И.А.Голубцов ва бошқалар хизмат қилганлар.

Тарихий картография - илмий соҳасининг вазифасига тарихий карта ва атласларни тузиш, уларни ишлаб чиқиш методларини ўрганиш киради. Тарихий картография тарих фанини ўрганиш ва ўқитишда катта аҳамиятга эга бўлиб, тарихий карталарни монография, китоблар, ўқув қўлланма, дарслик ва мақолаларда фойдаланадилар. Тарихий карталарда мавзу ва воқеа-ҳодисалар, жараёнларнинг мазмуни, давлатнинг чегаралари ва бошқалар берилади. Тарихий карталарнинг бир неча турлари бор: *тарихий иқтисодий, тарихий этнографик, археологик, тарихий-сиёсий, ҳарбий-тарихий, тарихий-маданий*.

Ўқув тарихий карталари эса - ўрта, ўрта махсус ва олий таълимда фойдаланалади. Карталар ҳеч қачон эскирмайди. Эскирганлари ҳам ўз кадрини йўқотмайди. Аммо ўша давр тарихига археологик изланишлар ёки бошқа ёзма манбаларнинг топилиши билан янги ўзгаришлар киритилиши мумкин бўлса-да, барибир ўтган давр тарихшунослиги ҳақида ҳам маълумот бериш вазифасини ўтайди. Уларга қараб танқидий фикрни ривожлантириш ҳам мумкин.

Тарихий-карталарни яратили картографиянинг асосий вазифасига кирса ҳам доимо тарихий география билан чамбарчас боғлиқликда ривожланади. 1579 йилда А.Ортели геофафик атласга тарихий карталарни қўшди. 1603 йилда эса француз картофафи Ж.Б.Д.Анвиль томонидан қадимий даврдан то ўзининг давригача бир неча бўлимли тарихий карталар пайдо бўлди. Ортели ва Анвиль карталарида турли миф ва афсоналардан, Библиядан олинган сюжетлар, турли халқларнинг жойлашуви, чегаралар, ҳарбий ҳаракатлар, турли саёҳатларнинг йўналишлари ва воқеа—ҳодисалар бўлган географик ҳудудлари акс эттирилди.

XX асрда Жаҳонда ҳарбий ва иқтисодий карталарни деталлари билан яратилиши уларга илмий ёндашувни янада кучайтирди. Л.Г.Бескровский томонидан 1946 йили рус ҳарбий тарихига бағишланган «Атлас карт и схем по русской военной истории» номли атласи яратилган бўлиб, у Киев русидаги ҳарбий ҳаракатларадан то 1904—1905 йилдаги Япон уруши, Иккинчи жаҳон урушигача бўлган ҳарбий жараёнларни ўз ичига олади.

Яна тарихий картографияда халқ хўжалиги, ишлаб чиқариш тармоқларини акс эттиришга бағишланган карталар ҳам яратилган. Бу соҳада рус картографияси катта илмий ютуқларга эришган. Мустақиллик йилларида ўрта ва ўрта махсус таълим учун мўлжалланган Ўзбекистоннинг қадимги даврдан мустақиллик йилларигача бўлган даври акс этган тематик

карталар яратилган. Аммо олий ўқув юртларидаги таълим учун тематик карталар яратилмаган. Уларнинг катталаштирилган шакллари яратилмаган. Уларни яратиш ҳозирги кундаги картографиянинг долзарб вазифаларидан ҳисобланади.

Таянч тушунча :

Тарихий география - мамлакатлар тарихидаги географик томонларнинг тарихий жараёнларини ўрганади.

Тарихий географиянинг асосий таркибий қисмлари - аҳолини жойлаштириш тарихий географияси, ҳўжалигининг тарихий географияси, тарихий-сиёсий географияси, тарихий иқтисодий географияси.

2-мавзу. МАРКАЗИЙ ОСИЁНИНГ ҚАДИМГИ ДАВР ТАРИХИЙ ГЕОГРАФИЯСИ

Режа:

1. Марказий Осиё қадимги давр манзилгоҳлари

2. Мис-тош ва бронза асри даври тарихий географияси.

Марказий Осиё ибтидоий даврдаги манзилгоҳлар. Ватанимиз худудида яшаган илк аждодларимизнинг манзилгоҳлари илк палеолит даврига оид бўлиб, Фарғона водийсининг Сўх туманидаги Селенгур ғоридан ва Тошкент вилоятининг Ангрен шаҳри яқинидаги Кўлбулоқ маконидан топиб ўрганилган. Бу борада археолог олимлар А.П.Окладников, Ў.Исломов, М.Р.Қосимов, В.Л.Алексеевларнинг хизматлари катгадир.

Неондертал одамлар яшаган маданият маконлари Марказий Осиё худудинининг 50 дан ортиқ жойида топилган. Сурхондарё (Тешиктош), Самарқанд (Омонқўтон, Кўтирбулоқ, Зирабулоқ, Хўжамазгил деб номланган булоқ ёқалари), Тошкент (Обираҳмат, Хўжакент, Палтов номи унгури ва ғорларида Кўлбулоқ ёқаси), Навоий (Учтут) худудлари, қўшни Тожикистон (Қорабура, Жарқўрғон) ва Қирғизистон (Тоссар ва Георгий дўнглиги) худудларида мустъе даврига оид ёдгорликлар жуда кўплаб топилган. Хусусан, 1938 йилда Бойсун ғоридан топилган ёдгорликлар алоҳида қимматга эгадир.

Мезолит даврида Марказий Осиёнинг деярли барча туманлари, Мовароуннахрнинг кулай имкониятларга эга жойларда, жумладан, Фарғона водийсининг тоғли ва тоғ олди туманларида, Марказий Фарғонада вужудга келган катта ва кичик кўллар бўйларида кўплаб манзилгоҳлар топилган. Олим Ў.Исломов бу худудда 1970-1980 йилларда кенг миқёсда археологик тадқиқотлар олиб борди ва Сўх яқинида Обишир номи биланаҳоли ўртасида маълум бўлган унгуриларда мезолит даври жамоаларининг қароргоҳларини кашф этди. Фарғонада яна 100 дан ортиқ мезолит даври ёдгорликлари топилди. Мезолит даврига оид бошқа гуруҳ ёдгорликлари Тошкентнинг Сариқамиш туманида қадимги Бўзсув ҳавзасида ҳам топилди. Бундан ташқари, Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти Айритом, Каттақўрғон, Заранчук-гут, Дуқанхона, Эски Термиз, Подахона, Оқтош, Кўхитонгнинг Мачай сойи устада кўтарган қоя остидаги ғорда ҳам мезолит даврига оид археологик маълумотлар топиб ўрганилди.

1970-1971 йилларда Мачай ғорини текширган олим Ў.Исломовнинг фикрича, ушбу ёдгорлик мезолит даврининг энг сўнгги босқичи ва илк неолит даврига тегишлидир.

Неолит даври ёдгорликлари Ашгабатдан 40 кмлар чамаси шимоли-ғарбда жойлашган, туркманлар Чақмоқли деб атаган жой бўлиб, «Чақмоқли» - деб аталишининг боиси шундаки, туркман чўпонлари бу жойдан чақмоқгош теришар экан. 1956-1957 йилларда археолог В.М.Массон бу ерда изланишлар олиб борган. Бу жой фан оламига «Жойтун» маданияти номи билан кирди. Жойтунни ўрганиш жараёнида унинг атроф туманларида ҳам археологияга оид қидирув ишлари йўлга қўйилди. Натижада, Жойтун маданиятига доир ўнлаб неолит жамоаларининг қароргоҳлари (Найзатепа, Бами, Чўпонтепа ва бошқалар) очилди. Бу ер аҳолиси деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланганлар.

Академик С.П.Толстов томонидан қадимги Хоразмда, Амударёнинг қуйи ҳавзасида «Калтаминор маданияти» номи билан тарихга кирган. Бу маданият Хоразм худудидаги Жонбосқалъа номи билан маълум бўлган 4 та маконни текшириш оркали аниқланди ва ўша макон яқинидаги жой номи билан Калтаминор маданияти номини олди. Бу милoddана. I У-III

минг йилликда яшаган овчилар ва баликчилар жамоаси маданиятидир. Неолит даври маданияти топилмалари Ватанимизнинг Зарафшон, Қашқадарё воҳалари ва бошқа ҳудудларда ҳам мавжуд ва улар олимлар томонидан ўрганилган.

Мис-тош ва бронза асри даври тарихий географияси. Милoddан аввалги III -минг йилликнинг охирларига келиб, Марказий Осиё ҳудудида тош даври тугади, у ўз ўрнини энеолит ва кейинчалик бронза асрига бўшатиб берди. Археологияга оид қазилма манбаларнинг гувоҳлик беришича, ибтидоий одам металл оламига дастлаб мисни ихтиро қилиш орқали кирган. Одамлар мисдан унча катта бўлмаган пичоқлар, бигиз, игналар, болталар, узуклар, мунчоқлар, исирғалар тайёрлаганлар. Шунинг учун металлни қўллашнинг бу илк даври *Энеолит — Мис-Тош* даври деб атади. Бу даврда деҳқончилик ва чорвачиликда ҳам бирмунча малака ҳосил қилинган, яшаш учун зарур бўлган ўсимликларни сунъий ўстиришга ўта бошланганлар. Баъзи ов қилинган ҳайвонларни кўдда боқиш одат тусига кира борган.

Секин-аста меҳнат куруллари такомиллаштирилиб, рудали металллар, мис, қалай, қумуш, олтинни ихтиро қилганлар ва уларни эритиш, қуйиш, улардан фойдаланиш йўллари йўланганлар.

Бронза, мис ва қалай аралашмасидан иборат бўлиб, у мисга қараганда катта афзалликларга эга. Ишлаб чиқаришда бронзанинг ишлатила бошланиши билан жамият тараққиётида *Бронза даври* бошланган. Инсоният жамият тараққиётида халқ ҳўжалиги, техника ва маданият соҳасидаги эришилган ютуқлар ана шу давр билан боғлиқдир. Зарафшоннинг қуйи оқимидаги Замонбобо кўлида ва Саразмда ўтказилган археологияга оид тадқиқот натижалари юқоридаги фикрлар ҳақ эканлигига гувоҳлик беради. Замонбобо кўли атрофидаги қабрлар очиб кўрилган. Уларда битгадан, иккигадан ва ҳатто учтадан кўмилган майит қолдиқлари нақшли сопол идишлар ва ҳар хил буюмлар топилган.

Замонбобо манзилгоҳидаги аҳоли деҳқончилик ва чорвачилик билан ҳам шуғулланган. Бундай маданият ёдгорликлари Ўзбекистоннинг Сурхондарё (Сополлитепа, Жарқўтон), Хоразм (Тозабобӣ), Тошкент (Ачиққўл, Янгиер тумани, Тошкент канали атрофи, Бурғулук), Наманган (Бувана мазор), Андижон (Далварзин тепа), Қашқадарё (Еркўрғон, Тўрткўлтепа) ва бошқа вилоятларида ҳам кўплаб топилган.

Сўнгги бронза даври ёдгорликлари Фарғона ва Сурхондарё вилоятлари ҳудудида деворлар билан ўралган қишлоқлар пайдо бўлганлигига гувоҳлик беради. Бу Марказий Осиёда қадимги шаҳарларнинг вужудга кела бошлаш жараёни эди.

Таянч тусунча :

Чакмоқли - Неолит даври ёдгорлиги бўлиб, Ашгабатдан 40 кмлар шимоли-ғарбда жойлашган, «Чакмоқли» - деб аташининг боиси, туркман чўпонлари бу жойдан чакмоқтош теришар экан.

Сополлитепа, Жарқўтон - Сурхондарё ҳудудида жойлашаган.

Тозабобӣ - Хоразм ҳудудида жойлашаган.

Ачиққўл, Янгиер тумани, Бурғулук - Тошкент ҳудудида жойлашаган.

Бувана мазор - Наманган ҳудудида жойлашаган.

Далварзин тепа - Андижон ҳудудида жойлашаган.

Еркўрғон - Қашқадарё ҳудудида жойлашаган.

3-мавзу: МАКАЗИЙ ОСИЁДАГИ ҚАДИМГИ ДАВЛАТ ТУЗИЛМАЛАРИ ТАРИХИЙ ГЕОГРАФИЯСИ

Режа:

- 1. Энг қадимги давлат тузилмалари тарихий географияси, уларнинг ҳўжалиги.**
- 2. Қадимий шаҳарларнинг тарихий географияси.**

Энг қадимги давлат тузилмалари тарихий географияси, уларнинг ҳўжалиги.

Милoddан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярмида ватанимиз ҳудудида дастлабки давлат тузилмалари бўлганлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Турли ёзма манбаларда бу даврда бир неча қадимги давлатлар бўлганлиги тилга олинади. Булар: *Катта Хоразм* — Амударёнинг қуйи оқимидаги шимолий ерлар, Мурғаб воҳаси ва Парфия ҳудудлари. *Бақтрия* — ҳозирги Сурхондарё, Тожикистоннинг Амударёга яқин ерлари ва Шимолий Афғонистон ҳудудлари,

Сўғдиёна — Зарафшон дарёсидан сув ичган ерлар ва Қашқа воҳаси ҳудудларидир. Энг қадимги кулдорлик давлатлари конфедерациясига Катга Хоразм ва Бактрия кирган, Сўғдиёна эса бу даврда мустақил давлат сифатида фаолият кўрсатмаган. Аммо кулдорлик давлати Марказий Осиё шароитида нисбий характерга эга. Чунки бу ҳудудда кулдорлик тузуми ва кулдорлик давлати том маънода содир бўлмаган. Хўш, кулдорлик жамияти хусусида қандай фикр баён қилиш мумкин?

Кулдорлик жамияти кишини киши томонидан эксплуатация қилинишига асосланган биринчи синфий жамиятдир. Бу жамият шуниси билан тавсифга лойикки, кулдорлар ва куллар асосан карама-карши синфлар бўлиб, улар ўртасидаги доимий кураш мазкур жамият тарихини ҳаракатга келтирувчи куч бўлиб келган. Демак, ана шу синфий кураш туфайли жамиятнинг бутун тузилиши иқтисодий, ҳуқуқий нормалари, турмуши, урф-одати, техникаси ва билим даражаси, этикаси, дини, фалсафаси ва ижтимоий қарашлари тўла куч билан намоён бўлган.

Ўтмишдан маълумки, энг қадимги илк кулдорлик давлатлари бу милoddан аввалги IV—III минг йилликларда вужудга келган Месопотамия ва Миср ҳисобланиб, колган ҳудудларда эса анча кейинроқ, яъни V—III асрларда вужудга келган ва ривож топган.

Шуни таъкидлаш жоизки, ибтидоий жамоа тузумидаги мулкдор қабила бошлиқлари билан оддий жамоа аъзолари ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашуви натижасида кулдорлик тузуми ва кулдорлик давлатлари юзага келган.

Бу тузумда кулликнинг 3 хил асосий хусусиятлари мавжуд бўлган:

1. Кул бир ёки бир неча хўжайиннинг шахсий мулки ҳисобланган.
2. Кул ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлмаган.
3. Кул эксплуатацияга ноиктисодий йўл билан мажбур этилган.

Геродот асарларида Бактрия ҳақида баъзи бир маълумотлар учрайди. Жумладан, у Кирнинг Мидия подшоси Крез устидан қозонган ғалабаси ҳақида ҳикоя қилар экан, энди Кир йўлида Вавилон, Бактрия халқи, саклар ва мисрликлар ётади деб қайд этади.

Юнон муаллифларининг «Қадимги Бактрия подшолиги» ҳақидаги ҳикоялари заминда тарихий ҳақиқат борлигини Жанубий Бактрияда Бактра шахри вайроналарида, Шимолий Бактрияда эса Кучуктепа, Қизилтепа, Таллашкантепа, Бандихон-2 каби ёдгорликларида олиб борилган археологияга оид қидирув топилмалари ҳам Марказий Осиёни Аҳмонийлар салтанати босиб олгунга қадар (бу воқеалар милoddан аввалги VI—IV асрларда содир бўлган эди) бу она заминда иккита давлат мавжуд бўлганлигини исботлайди. Бу давлатлар «Катга Хоразм» ва «Қадимги Бактрия подшолиги» эди. Бу давлатларнинг ҳудудий доираси ички давлат таркиби ва ижтимоий-иқтисодий ҳамда маданий алоқалари тўғрисида «Авесто» асари ва юнон муаррихлари қисқача бўлса-да, баъзи бир маълумотларни берадилар.

Марказий Осиёнинг энг қадимий ўлкаларидан яна бири Сўғдиёнадир. Бу ўлка ҳозирги Самарқанд, Қашқадарё, Навоий ва Бухоро вилоятлари ҳудудида шаклланган. Тарихий ёзма манбаларда милoddан олдинги VI—IV асрларда Сўғдиёна аҳолиси аҳмонийларга катта жарима тўлаб турганлиги таъкидланади. Сўғд тили қадимда ва илк ўрта асрларда жаҳон савдо тили сифатида катга нуфузга эга бўлган. Бу давлатнинг пойтахти Самарқанд Шарқ билан Ғарбни савдо-иқтисодий жиҳатдан боғлаган «буюк ипак йўли»да Шарқ дарвозаси ҳисобланган. Самарқанднинг туб ерли аҳолиси археолог олимларнинг маълумотларига қараганда бу шаҳарни *Смарақанса* деб атаган. Кейинчалик сўғд тили ўрнини форс тили эгаллагач, тахминан милoddнинг IX асри ўрталарида Смарақанса Самарқанд деб атала бошлаган. А.Асқаровнинг «Ўзбекистон тарихи» китобида Самарқанд туркийча Семизкент, Хитой манбаларида Кан деб юритилган. XIII асрдан, яъни мўғуллар босқинидаи сўнг беш аср ўтгач, Самарқанд - Афросиёб деб юритила бошлаган. Ўлкамизда олиб борилган археологияга оид қазилма ишлари Сўғдиёнада яшаган аҳолининг юксак деҳқончилик ва чорвачилик маданиятига эга бўлганликларини кўрсатади. *Бу ерда хунармандчилик ҳам ривож топганини кейинги 25—30 йил давомида Самарқандда Афросиёб — I, Қашқадарёда Ерқўргон — I, Бухорода Бухоро — I ва бошқа ерларда олиб борилган қазилма топилмалари кўрсатади.* Сўғдиёнада кулолчилик ва сополчилик ҳали бу ерга аҳмонийлар келмасдан илгари ҳам, милoddан аввалги IX—VIII асрлардаёқ ривожланганини исботлади.

Қадимги халқларнинг ҳудудий жойлашув чегаралари ҳақида фанда ҳанузгача аниқ бир фикрга келинмаган. Сўнгги 15-20 йил ичида олиб борилган археологик тадқиқотлар ва уларни ёзма манбалар билан солиштириш натижасида тарихий вилоятлар ҳудудлари, жойлашувига тарихий чегаралари муаммоларига аниқликлар киритиш имконияти пайдо бўлди. Маълумки, давлатларнинг этник ва сиёсий чегаралари пайдо бўлишидан олдин аҳоли жойлашувининг географик чегаралари пайдо бўлади. Қадим замонлардан бошлаб қабила ва қабила гуруҳлари, кейинроқ эса халқлар ўзлари жойлашган катта ва кичик ҳудудларда ўз чегараларини белгилаб олганлар.

Антик давр тарихчилари қадимги Ўзбекистоннинг баъзи вилоятлари (Сўғдиёна, Бактрия) чегаралари ҳақида ёзганларида аҳолининг аралаш жойлашганлигини ҳисобга олмаганлар. Шунинг учун ҳам улар аҳолининг ҳудудий жойлашуви ва чегараларининг ўзига хос хусусиятларини аниқ белгилаб беролмайдилар. Геродот Урта Осиё халқларини алоҳида сатрап-ўлкаларга жойлаш-тирса ҳам улар жойлашувининг географик чегараларини аниқ белгиламайди.

Аҳмоний ҳукмдорлари ўзлари босиб олган ҳудуднинг шарқий чегаралари ҳақида билмасликлари мумкин эмас эди. Ҳеч бўлмаганда Кир II ёки Доро I, ёки бўлмаса аҳмоний подшолари юришларидан сўнг шарқий чегаралар - вилоятлар географияси, аҳоли жойлашган асосий жойлар, йўллар, йирик манзилгоҳлар, калъалар ҳақида аниқ маълумолар олинган бўлиши керак. Аммо қадимги форс ёзма манбаларида булар ҳақида эслатилмайди². Қадимги форс ёзувларини ўрганиш асосида қадимги Ўзбекистоннинг, жумладан, Сўғдиёнанинг милоддан аввалги У1-1У асрларга оид сиёсий тарихига доир кўплаб муаммоларга аниқлик киритилди³. Геродот, Ксенофонд, Ктесийлар Сўғдиёнанинг қўшни вилоятлар билан чегаралари ҳақида нафақат аниқ, балки, умумий хулосаларга ҳам эга бўлмаганлар. Сўғдиёнанинг тарихий географиясига оид кўпгина долзарб масалаларни ҳал этишда македониялик Искандар юришлари тўғрисида ёзиб қолдирган тарихчи ва географларнинг маълумотлари катта аҳамиятга эга бўлди. Бу маълумотлар тарихий адабиётларда ҳам кенг еритилган¹. Антик давр ёзма манбалари Сўғдиёнанинг жанубий чегараларини Окс-Амударё деб берадилар. Искандарнинг юришлари пайтида Окс Бактрия ва Сўғдиёна ўртасидаги чегара ролини бажарган. Страбоннинг ёзишича, Окс дарёси "Сўғдиёнани бактрияликлар ўлкасидан" ажратиб турган. Страбон Сўғдиёнани Бактриянанинг юқорисида, шарқий йўналиш томонда, Окс ва Яксарт оралиғида жойлаштириб, унинг чегараларини анча кенгайтириб беради. Курций Руф Навтака, Ксениппа сўғдийлар ерлари деб эслатиб ўтади.

Тадқиқотчилар орасида Александр Македонскийнинг юришлари, аниқроғи унинг Сўғдиёна ерларига Окснинг қаеридан кечиб ўтганлиги турли мунозараларга сабаб бўлмоқда. Кечув жойини баъзи олимлар Шўроб¹ деса, баъзи олимлар Керки атрофида² дейдилар. А.Сагдуллаев эса бу жойни Керки ва Шўроб ўртасида бўлган деб ҳисоблайди³.

Шуни таъкидлаш мумкинки, антик муаллифларнинг Ўзбекистоннинг жанубидаги аҳоли жойлашуви ва тарихий вилоятларнинг чегаралари ҳақидаги тасаввурлари деярли умумий эди.

Милоддан аввалги II—I асрларда Сирдарё, Еттисув чўллари ва Орол денгизи атрофларига Хунн қабиалари кўчиб келиб ўтроқ ҳаётга ўта бошлаганлар. Хуннлар асли Марказий Осиё чўлларида ташкил топган йирик қабила иттифоқдир.

ИБичурин. Н.Гумилев берган маълумотларга қараганда, бу туркийзабон қабила бирлашмалари тўғрисидаги маълумотлар Хитой солномаларида милоддан аввалги 1756 йилдан бошлаб тилга олинган. Хуннлар жуда катта ҳудудларда яшаганлар. Улар Олтой, Марказий Осиёдан Ғарбий Европа ерларигача, жанубда Каспий денгизи бўйлари ҳамда Шимолий Кавказ ерларигача бўлган жойларга эгалик қилар эдилар. Бу салтанат ҳаддан ташқари катта ҳудудларга ёйилиб кетганлигидан икки қисмга: Ғарбий ва Шарқий Хунн салтанатига бўлиб идора қилинган. Шимоли-шарқдан Туронга кўчиб келган Хуннлар маҳаллий аҳоли билан қўшилиб кетганлар. Натижада Сирдарёнинг ўрта оқимида туркий тилда сўзлашувчи этник гуруҳлар қатлами кўпайган ва улар Қанғуй ёки Канха давлатига бирлашганлар. Ана шу даврдан эътиборан Марказий Осиёда туркий тиллар таъсири кучая борга. Айниқса, бу жараён Турк ҳоқонлиги даврида янада ривож топган. Бу даврга келиб, Шимолий Энасой (Енисей)дан тортиб то Сирдарёнинг ўрта оқимига қадар чўзилган кенг ҳудудларда яшаган аҳолининг асосий сўзлашув

тили туркий тил булган.

Қадимги шаҳарларнинг тарихий географияси. Жамиятдаги маълум бўғин сифатида илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши бутун жамият ҳаётидаги чуқур сифатий ўзгаришлар билан боғлиқ бўлиб, ушбу тарихий - маданий ривожланиш натижасида шаҳарлар қишлоқлардан ажралиб чиқади. Ушбу ажралиш туфайли иккала қарама-қаршилиқ бирлашувига асосланган жамият ривожланишининг давр тақозо этган ўта муҳим янги қонуниятлари маълум тузум сифатида ўрнатилади. Муҳим янги ижтимоий жараён сифатида шаҳарлар шаклланишидаги дастлабки шарт-шароитлар илғор ва нисбатан жадал ривожланган (маълум тарихий ва табиий шароитларда, албатта) жамиятда, кўп қиррали меҳнат тақсимооти жараёнининг доимий чуқурлашуви натижасида пайдо бўлади.

Илк шаҳарларнинг пайдо бўлиш асослари ва омиллари масалалари бўйича турли йилларда В.М.Массон, Б.А.Литвинский, А.А.Асқаров, Т.Ш.Ширинов, Э.В.Ртвеладзе, А.С.Сагдуллаев, Б.Эшовлар тадқиқот ишларини олиб бордилар. Улар ўз тадқиқотларида илк шаҳарлар пайдо бўлиш асослари, омиллари ва шарт-шароитлари, дунё тарихидаги қадимги шаҳарлар билан қиёсий таҳлил масалалари кўриб чиқилди. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, қаммаҳсул меҳнат ва ишлаб чиқарувчи қушларнинг нисбатан паст даражаси шароитида меҳнат тақсимооти жамият ривожланишининг ягона асоси эди. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, доимий табақаланиш жараёни ва ишлаб чиқариш фаолиятининг ихтисослашуви меҳнатнинг умумий ҳажми ва қўшимча маҳсулот ўсишини таъминлаб, эҳтиёжлар тартибининг мураккаблашувига олиб келади. Бу жараён эса ўз навбатида ижтимоий-иқтисодий ҳамда маданий-маиший имкониятлар яратади. Ўрта Осиёнинг ҳар бир тарихий-маданий воҳасида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт ва ривожланган деҳқончилик асосида илк шаҳар марказлари пайдо бўлди. Ўзидда илк шаҳарсозлик белгиларини акс эттирувчи марказларга ҳозирги кунда Жанубий Туркманистондаги Олтиндепа, Намозгоҳчепа, Улуғдепа, жанубий Ўзбекистондаги Сополлитепа, Жарқўтон, шимолий Афғонистондаги Мундигақ, жануби-шарқий Эрондаги Сўхта, шимолий Эрондаги Ҳисор қабиларни киритиш мумкин.

Жамиятдаги мавжуд шарт-шароитлар ва омиллар милоддан аввалги III минг йилликнинг охири II минг йилликнинг бошларига келиб, Ўрта Осиё ҳудудларида ўзида шаҳарсозлик маданияти белгиларини акс эттирувчи аҳоли манзилгоҳларининг пайдо бўлишига олиб келди. Дастлабки шаҳарларда аҳолининг турли ишлаб чиқаришдан келган қўшимча маҳсулоти, йирик иншоотлар-саройлар, ибодат-хоналар, мудофаа иншоотлари каби қурилишларда, маданий ва иқтисодий алоқа-ларда ўзининг моддий аксини топди.

Чуст маданияти ёдгорликлари таркибига кирувчи асосий катга манзилгоҳлар Далварзинтепа, Чуст, Ашқолтепалар Фарғона водийсидаги ўзида илк шаҳарсоапик белгиларини акс эттирувчи ёдгорликлар ҳисобланади. Айнан Далварзинтепа ва Чустнинг атрофи деворлари билан ўраб олинган бўлиб, уларда ҳукмдор яшайдиган арк ажралиб туради. Далварзинтепа милоддан аввалги II минг йилликнинг сўшти чорагидан бошлаб маълум муддат Фарғона водийсининг йирик маданий ва иқтисодий маркази бўлиб хизмат қилган.

Сўғдиёнада, хусусан Самарқанд Сўғди ҳудудларида илк давлат уюшмалари ва шаҳарлар шаклланишида қуйидаги йирик омиллар шубҳасиз етакчи роль ўйнаганлигини таъкидлайди. Сўғдиёнанинг Ҳисор тоғ олди тизмаларида, Қашқадарёнинг юқори оқимида ва Қарши воҳасида шаҳарсозлик маданиятининг узлуксиз шаклланиш жараёнларини кузатиш мумкин. Ўрта Зарафшон воҳасидаги энг йирик ва дастлабки очилган кўҳна шаҳар Афросиёб ҳисобланади. А.Македонский давридаги Мароканда (Самарқанд) айнан Афросиёб ўрнида жойлашганлигини В.Л.Вяткин, Н.И.Веселовский каби шарқшунослар илгари сурганлар. Улар Мароканда шаҳрининг иккита қалъаси борлигини К.Курций Руф маълумотида асосланганлар. Сўғдиёна давлатчилигида Афросиёб муҳим аҳамиятга эга. Қашқадарё воҳаси (Жанубий Сўғд)да Ёрқўрғон кўҳна шаҳри бўлган.

Милоддан аввалги У1-1У асрлар Бухоро воҳасининг энг муҳим ажралиб турадиган томони - Бухоро, Варахша, Рамиш, Хўжа Бўстон каби кўҳна шаҳарларнинг пайдо бўлишидир. Милоддан аввалги У-1У асрларга келиб ҳозирги Бухоро ўрнида ва атрофларида шаҳарсозлик маданияти ривожланган изларини кузатиш мумкин.

Хоразмнинг энг қадимги шаҳар - қалъаларидан бири бўлган Кўзалиқирнинг шаклланиши милоддан аввалги УП-У асрларга оиддир. Ушбу ёдгорликни С.П.Толстов раҳбарлигидаги Хоразм экспедицияси чуқур ўрганган.

Таянч тушунча :

Катта Хоразм — Амударёнинг куйи оқимидаги шимолий ерлар, Мурғаб воҳаси ва Парфия худудлари.

Бактрия — ҳозирги Сурхондарё, Тожикистоннинг Амударёга яқин ерлари ва Шимолий Афғонистон худудлари.

Сўғдиёна — Зарафшон дарёсидан сув ичган ерлар ва Қашқа воҳаси худудлари бўлиб, ҳозирги Самарқанд, Қашқадарё, Навоий ва Бухоро вилоятлари худудида шакллланган.

Мароканда - Самарқанд, Афросиёб ўрнида жойлашган.

Афросиёб - Ўрта Зарафшон воҳасидаги энг йирик ва дастлабки очилган кўҳка шаҳар.

Ёркўрғон - Қашқадарё воҳаси (Жанубий Сўғд)даги шаҳар.

4-мавзу: МАРКАЗИЙ ОСИЁНИНГ АҲМОНИЙЛАР ДАВРИДАГИ ТАРИХИЙ ГЕОГРАФИЯСИ, САЛАВКИЙЛАР ДАВЛАТИ, ЮНОН-БАКТРИЯ ДАВЛАТИ, КУШОН ПОДШОЛИГИ

Режа:

1. Ўрта Осиёнинг Аҳмонийлар даври тарихий географияси.
2. А.Македонский томонидан Ўрта Осиёни босиб олиниши тарихий географияси.
3. Салавкилар даври тарихий географияси.
4. Парфия ва Юнон-Бактрия подшолиги тарихий географияси.
5. Сўғдиёна, Қанг (Канха) ва Фарғона (Давань)нинг тарихий географияси.
6. Кушон подшолиги тарихий географияси.
7. Буюк Ипак йўли ва унинг кенгайиши тарихий географияси.

Ўрта Осиёнинг Аҳмонийлар даври тарихий географияси. Милоддан аввалги VI асрда Эронда Аҳмонийлар давлати вужудга келган. Бу давлат икки аср мобайнида яшаган. Унинг худудлари Мисрдан то Шимоли-Ғарбий Хиндистонга қадар чўзилган эди. Аҳмонийлар давлатининг пойтахти *Персеполь* шаҳри бўлган.

Аҳмонийлар шоҳи Кир II Мидия, Кичик Осиёдаги Лидия, Бобилни босиб олгач, сўнгра Бактрияга юриш бошлади. Ўзбекистон тарихидан маълумки, милоддан аввалги 530 йилда массагетлар маликаси Тўмарис томонидан ҳалокатга учрайди. Шунга қарамай ўлка Аҳмонийлар таркибига кирган: *Бахтрия, Сўғдиёна, Хоразм кирган.*

Доро I га қарши кўтарилган *Маргиёнадаги* кўзғолон Марказий Осиё вилоятларида ягона кўзғолон эмасди. Бундай кўзғолон *Парфияда* ҳам кўтарилган. Бу кўзғолон милоддан аввалги 521 йилнинг ёзига давом этган эди. Доро I даврида Аҳмонийларга қарши эрк ва озодлик учун саклар хзм бош кўтарганлар. Буни биз Бихустун ёзувларида очиқ кўрамиз. Доро I сакларни қувиб Орол соҳилларига борган, у саклар ҳукмдорини асир олганлиги, бошқа бир Скунха исмли лашкарбоши саклар ўзларини Доро I га топширганликлари қайд этилади. Бу воқеалар милоддан аввалги 520—518 йилларда юз берган. Аҳмонийлар ҳукмронлигига қарши озодлик ва эрк деб бош кўтарган халқ қаҳрамонлари тимсолига Широқ ҳаракати ҳам ёрқин мисол бўла олади.

Жангнома тилидаги машҳур афсона ҳисобланган «Широқ» тарихий воқеалар асосида вужудга келган ва барчанинг эътиборини ўзига тортган. Бу қадимги афсонани биринчи марта юнон тарихчиси Полиэн ўзининг «Ҳарбий ҳийлалар» деган асарида келтирган. Асарда Широқ — Сийрак деб номланган, афсонада сак кабиласидан чиққан отбоқар Широқнинг буюк жасорати, тadbиркорлиги, ватанпарварлиги фазилатлари ҳикоя қилинади. Широқ ўз кабиласи манфаатларини ҳимоя қилиб, Эрон шоҳи Доро лашкарларига қарши чиқади ва ҳарбий ҳийла билан унинг қўшинларини чалғитиб, сувсиз, *Қизилқумнинг дашт-сахросига* бошлаб боради. Сувсизлик ва очликдан, дармонсиз қолган ғаним лашкарлар ҳалокатга учрайди. Эл-юрт вайронагарчиликдан сақлаб қолинади.

Асарнинг энг эътиборли, таъсирчан жойи шундаки, Широқнинг ўзи ҳам душман қўлида ҳалок бўлади, лекин Широқ учун бу ўлим мағлублик эмас эди, унинг орқасида она Ватан химояси, катта бир халқнинг тақдири ётарди. Пироқ ўзи ҳалок бўлса-да, юртдошларини, ватанини катта бир офатдан саклаб қолди.

Бу кўтарилган кўзғолонлар Доро I ни бир қатор ислохотлар ўтказишга мажбур қилган. У ҳатто сарой зодагонлари ҳуқуқларини ҳам чеклаб қўяди ва қаттиққўллик билан сиёсат олиб боради, мамлакатда ўзининг мутлақ ҳокимиятини жорий қилади.

Осиё ҳудуди Аҳмонийлар томонидан Бактрия ва Марғиёна билан бирга ҳисоблаганда 12 сатрапликка бўлиб идора қилинган. Бу сатрапликлар подшо хазинасига ҳар йили 360 талан¹ жарима тўлаган. Парфия, Хоразм, Сўғд ва Арея биргаликда 16 сатрапликдан иборат бўлиб 300 талан, саклар ва каспийлар эса 15 сатраплик бўлиб, улар ҳар йили Доро I хазинасига 250 талан жарима солиқ тўлаганлар.

Марказий Осиё аҳолиси шаҳаншоҳ хазинасига ҳар йили тўлаб турган аниқ -миқдордаги солиқларга қўшимча йирик давлат курилишларида ҳам ишлаб берар эдилар. Хуллас, Марказий Осиё халқлари милoddан аввалги VI — IV асрларда, яъни қарийб 200 йил мобайлида Эрон Аҳмонийлари ҳукмронлиги остида яшадилар. Улар доимо эрк ва озодликка интилиб курашдилар. Фақат милoddан аввалги IV асрларга келиб Аҳмонийларнинг марказий ҳокимияти кучсизлана бошлаб, зулм асоратида бўлган халқлар ўз мустақилликларига эришиш имкониятига эга бўлдилар.

Марказий Осиёда ўз мустақиллигига биринчилар қаторида Хоразм воҳаси эришди.

Бактрия эса то Искандар Зулқарнайн истилосига қадар Аҳмонийлар ҳукмронлиги остида бўлган.

А.Македонский томонидан Ўрта Осиёни босиб олиши тарихий географияси.

А.Македонский милoddан аввалги 334 йил Граник, милoddан аввалги 333 йилда Исс ва милoddан аввалги 331 йилда Гавгамел ёнидаги жангларда Доро III ни мағлубиятга учратгандан кейин Марказий Осиёга кириб келди. Политимит дарёси бўйида кучли тўқнашув юз беради. Кирополь (Курушкат, Ўрта Ўратепа)да Спитамен кўзғолони Сўғдиёна ва Бактрияга ёйилади.

А.Македонский Марказий Осиёда 12 та янги шаҳар қуради. Шулардан *олисдаги Александрия* (юнонча номи -Апександрия Эсхата) у Хўжанд ва Бекобод оралиғида жойлашган. Александрия - Марғиёнаси Марв ўрнида қурилган.

Марказий Осиё ҳудудининг Аҳмонийлар асоратидан батамом озод бўлиши бу ўлканинг македониялик Искандар Зулқарнайн (қкки шоҳли) томонидан эгалланиши билан боғлиқдир. Гап шундаки, милoddан аввалги VI—V асрларда Эрон Аҳмонийлар манфаати билан Юнонистон манфаати Кичик Осиёда тўқнашиб қолади, Ҳар иккала давлат бу ҳудудда ўз таъсир доирасини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш учун, иқтисодий ва сийёсий жиҳатдан юқори мавқени эгаллаш учун ҳаракат қилдилар. Шу эзгу ниятни амалга ошириш илнжиди Искандар Зулқарнайннинг отаси шоҳ Филипп II (милoddан аввалги 382—336 йиллар) зўр бериб Эронга қарши урушга тайергарлик қўра бошлади. Хусусан у милoddан аввалги 338 йилда Херонейда бўлган жангда эрон аскарларини мағлубиятга учратгандан сўнг Эронни забт этишни мақсад қилиб қўйганди. Лекин Филипп II ўз ниятини амалга оширолмай 336 йилда уюштирилган фитна оқибатида, сарой базми вақтида ўлдирилади.

Филипп II ўлдирилганда Элиппа шоҳининг қизи Олимпиададан туғилган ўғли Искандар (милoddан аввалги 356-323) ўн тўққиз ёшда бўлиб, отаси унинг тарбиясига катта эътибор берган эди. Уни 13 ёшда бўлган чоғида буюк олим Аристотель тарбиясига беради. Филипп II ўлдирилгач, Искандарни лашкарлар йиғини шоҳ қилиб кўтардилар. Тахтни эгаллаган Искандар ўз рақиблари ва тахтга даъво қилиши мумкин бўлган барча эркак зотини қиличдан ўтказди ва мутлақ ҳоким бўлиб олади. У ўз фаолияти давомида қадимги дунёнинг машҳур лашкарбошиси ва буюк давлат арбоби даражасига кўтарилди. Искандар Зулқарнайн 22 ёшида жаҳон салтанатини ташкил қилишга бел боғлади. Милoddан аввалги 334 йилда Сурия, Шом, Финикия, Миср, Эрон, Турон ва Ҳиндистонни эгаллаб буюк салтанат барпо этади.

¹ Т а л а н — солиқ миқдори. Бир талан 34 кг га тенг бўлган.

Искандар Эроннинг асосий вилоятларини босиб олгач, милoddан аввалги 329 йилнинг баҳорида Ҳиндикуш тоғидан ошиб Марказий Осиё ҳудудларига кириб келади.

Искандар қўшинларига аввало биринчи зарба Ориёна (ҳозирги Хирот вилояти)да берилди. Шимоли-шарқий вилоятлар — Гиркания, Ария, Парфия, Дронгиана, Арахозия, Бақтрия ва Сўғдиёна бўйсундириш учун уч йил вақт керак бўлди¹.

Искандар Марказий Осиёда биринчи бор Уструшонада Самарқанд билан Хўжанд орс^шғида тоғлиларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келади. Танаис (Сирдарё)нинг нариги томонидан тигатарадарайя сакларига қарши кетганида, Искандарга Самарқанддан чопар келиб, Спитамен бошчилигида шаҳарда унга қарши қўзғолон кўтарилигани хабарини беради.

Тарихий ёзма манбаларда катга совға-саломлар билан дўстлик алоқаларини ўрнатиш мақсадида Хоразм шоҳи 1500 отлик суворийлар билан Искандар олдида бош эгиб келганиги ёзилади. Жумладан, «Искандарнома»да Хоразмшоҳ «Ферузбах ва Жамшидшоҳ ўз аскарлари билан ёрдамга» келгани таъкидланади. Арриан эса «Хоразмликлар шоҳи Фарасман Искандарга бош эгиб келди», дейди. Аслида Хоразм ҳукмдори ўзининг донишмандлиги ва узоқни кўра билганиги туфайли мамлакат мустақиллигини саклаб қола олди. У вазиятни тўғри баҳолай олди ва Самарқандга Искандар ҳузурига келди. Фарасман мазкур учрашув чоғида ҳарбий иттифоқ тузиб Қора денгиз томон юришни таклиф этади. Спитамен қўзғолонини бостириш билан банд Искандар «Фарасманга ташаккур айтиб, у билан дўстлик иттифоқини тузади». Шу билан бирга ҳозир Понтига, (Қора денгизга) юриш қилиш вақти эмас» деб айтади.

Искандар маҳаллий халқ вакиллари, биринчи навбатда ҳукмдор оқсоқоллар ва раҳбарлар билан умумий тил топиш, уларга яқинлашиш йўллариини излай бошлади. У милoddан аввалги 327 йилни Наутакда ўтказиб, баҳорда Сўғд қалъасини эгаллайди. Тоғлар орасида жойлашган бу шаҳарнинг ҳокими Аксиарт эди. У Аксиартнинг қизи Роксанага уйланган. Сўнгра, Бактрия ва Сўғдиёна тоғлари орасида жойлашган 4 та қалъани: Сўғд, Сизимета, Аримаза ва Хориенни эгаллайди.

Искандар Марказий Осиё ҳудудларида шаҳарлар барпо этган, Жумладан, Юстин «Помпей Трог эпитоми» асарида Искандар Бактрия ва Сўғдиёнада 7 шаҳар курдирганигини ёзади. Шулардан бири Сирдарё соҳилида 17 кунда қуриб битказилган қалъа «Александрия Эсхата», яъни олисдаги Искандария эди. Бу шаҳар Хўжанд билан Бекобод оралиғи (тахминан Фарҳод ГЭСи) да жойлашган эди. Искандарнинг қалъа ва -шаҳарларни қуришидан сабаб, у бу шаҳарларда юнон-македон қўшинларини жойлаштириб Бактрия ва Сўғдда ўз истелочилик зулминини кучайтиришни ўйлаган эди. Искандарнинг Марказий Осиёда олиб борган яратувчилик фаолиятига қараганда, вайрон этувчилик фаолияти ортиқ. Шу сабабдан Искандар Зулқарнайн Марказий Осиёни обод қилди, халқлар орасига маърифат ва маданият киритди, дейиш адолатдан эмас.

Салавкийлар даври тарихий географияси. Искандар Зулқарнайн вафотидан сўнг тахт ворислигига ҳеч ким қолмаган эди. Барча эркак зотини унинг ўзи кириб тамомлаган эди. Шоҳ вафотидан сўнг тўрт ой ўтгач, Роксана ўғил кўради. Унга Искандар деб исм қўядилар. Кичик Искандар Шарқий вилоятлар ҳукмдори зтиб тайинланади. Ҳукмдор ҳали ёш бўлганиги учун бу вилоятарга раҳбарлик қилиш қўмондонлардан Пердикка ва Антипатр зиммасига юкланади. Аммо тож-тахт учун олиб борилган кураш ёш гўдакни ҳам омон қолдирмайди. Тахт учун курашда Искандар лашкарбошилариининг биронгаси ҳам ёрқин ғалабага эриша олмайди. Бунинг устига Искандар вафотидан хабар топган халқлар озодлик курашига отланадилар. Тарихий манбаларга қараганда, *Мурғоб водийсида барпо этилган Марғиёна Александрия* шаҳрини «варварлар» вайрон этадилар. Милoddан аввалги 301 йилда Фригиянинг Ипс деб аталган жойида юз берган қонли жанглар оқибатида Искандар салтанати уч мустақил давлатга: Македония, Миср, Суриядан то Марказий Осиё -Ҳиндистонгача бўлиниб кетади. Македония — Антиох авлодларига, Миср — Птоломей авлодларига ва Суриядан Ҳиндистонгача Салавкага тегади.

Салавка 312 йилдаёқ Бобилда ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаган эди. Шундан сўнг Салавка шарқий сатрапликларни ҳам эгаллайди. Бу масалада Салавка билан Никатор ўртасида кураш кучаяди. Никатор биринчи жангдаёқ мағлубиятга учрайди. Салавка милoddан аввалги 311—302 йилларда бошқа сатраплар билан ҳам жанг олиб боради ва Шарқда ўз ҳукмронлигини

мустаҳкамлайди. Ана шу тариқа Салавка I парфянлар, бактриялик, сўғдийлар, гирканлар устидан ўзининг танҳо ҳукмронлигини ўрнатади.

302 йилдаги Сурия, Кичик Осиё ва Месопотамия вилоятлари учун Салавка билан Антигон ўртасидаги жанг бир йилга чўзилади, бу жанг Салавканинг ғалабаси билан якунланади.

Ана шу тариқа Искандар салтанатининг катта қисми Салавка қўли остида бирлашади. У мустақил сиёсат олиб борди, сатрапликларни майдалаб юборди, уларнинг сонини 72 тага етказди.

293 йилда Салавка, ўз пойтахтини Бобилдан Суриядаги — Антиохияга кўчиради.

Сатраплар қўлида катта ҳокимият бўлган, аммо уларда олий ҳарбий ҳокимият йўқ эди. Олий ҳарбий ҳокимият марказий ҳукмдор подшоҳ ихтиёрида бўлган.

Салавка 293 йилда шарқий вилоятларни бошқариш ишини ўз ўғли Антиохга топширади ва уни ҳукмдор қилиб тайинлайди.

Антиох Спитаменнинг кизи Апамадан туғилганди. Салавканинг тўнгич ўғли ҳам бўлган. Юнон муаррихлари Салавка I ва Антиохлар Марказий Осиёга жуда катта зътибор берганликларини ёзадилар. Улар даврида 75 шаҳар қурилганлиги манбаларда қайд этилади. Бу шаҳарлар Салавкия, Антиохия ва бошқа номлар билан аталган. Бундай шаҳарлардан бири узоқликда жойлашган «Яксарт» (Сирдарё) ортидаги Антиохия бўлиб, бу шаҳарни Хитой манбаларида Ўзган шаҳри бўлса керак деб тахмин қилинади. Салавка халқаро тижорат ишларини ривожлантиришга ҳам катта зътибор беради. Шу мақсадда у Каспий билан Қора денгизни боғлаб Амударё орқали «Тош минора»га йўл очишга қарор қилади. (Беруний фикрича «Тош минора» ёки «Тош шаҳар» бу Тошкентдир.)

Страбон берган маълумотларга қараганда Антиох Марғиёнада ўз номига қурдирган шаҳар — Антиохияни кўчманчиларнинг тинимсиз ҳужумидан ҳимоя қилиш мақсадида Мурғоб воҳаси атрофини 250 км девор билан ўраб олган. Аммо кўчмакчиларнинг ҳужумлари бу билан тўхтамаган.

Ана шундай оғир бир вазиятда Салавк I Ҳиндистонга қаши уруш бошлайди. Бу уруш унинг мағлубияти билан якунланади. Натижада Салавкийларнинг Марказий Осиёдаги обрўсига путур етади, уларга қарши кўзғолонлар бошланади. Салавкийлар оғир аҳволга тушиб қоладилар. Милоддан аввалги 280 йилда Салавк I вафот этади. Салавкийлар давлатига Антиох I бош бўлади. Ана шу даврдан бошлаб шарқий вилоятлар Антиох I фаолиятидан четда қолади, чунки ғарбий вилоятлардаги ҳарбий вазият унинг қўшин билан бирга бўлишини тақозо этар эди. Айни пайтда ғарбий вилоятларда ҳам вазият кўнгилдагидек эмас эди. Хуллас, Салавк I вафотидан сўнг давлатнинг заминига путур кетади. Шарқий вилоятлар олтин, фил лазуритлар билан доимо жарима тўлаб турсалар-да, уларнинг мустақилликка интилаётганликлари сезилиб турарди. Бу жараён хусусан милоддан аввалги III аср ўрталарига келганда кўзга ташлана бошлади.

Бу даврда Марказий Осиёнинг Салавкийлар давлати таркибида бўлиши уларда Эллин маданияти таъсирининг ўлка халқлари орасида тарқалишга сабаб бўлган омилдир.

Парфия ва Юнон-Бактрия подшолиги тарихий географияси. Милоддан аввалги III асрнинг ўрталарида салавкийлар салтанати инқироз сари юзланди. Шарқий сатрапликлар марказий ҳокимиятга бўйсунилган бош тортиб, мустақил сиёсат юргизишга интилдилар. Парфия ва Бактрия милоддан аввалги III асрнинг ўрталарида, тахминан 250 йилда салавкийлар тобелигидан чиқиб кетдилар. Бу даврда Бактрия сатрапи Диодот эди. Бактриянинг салавкийлардан ажралиб чиқишини Евтидем ҳам қўллаган эди. Евтидем Сўғдиёна ёки Марғиёнанинг ҳокими бўлиб, у Диодотга қарам эди. Диодот Бактрияда Салавкийларга қарши кўтарилган маҳаллий аҳоли кўзғолонидан фойдаланган.

Мустақилликка эришган Бактрия Диодот I даврида қудратли давлатга айланади. Бу давлатнинг пойтахти ҳозирги Афғонистоннинг Мозори-Шариф шаҳрига 90 км яқин қадимги Балх шаҳри бўлган. Бактриянинг Афғонистон ҳудудидаги *Беграм*, *Бақтра*, *Ойхонум*, *Далварзин*, *Тожикистон ҳудудига қарашли Қобадшоҳ*, *Қайҳобод*, *Кўҳна Қалъа*, *Ўзбекистон ҳудудидаги Далварзинтепа*, *Дунётепа*, *Ҳайитободтепа*, *Жондавлаттепа* каби қадимги шаҳарлар бўлган.

Тарихий манбаларда Бактрия юксак ривожланган 1000 шаҳарли мамлакат деб юритилган. Вилоят ҳокимларидан бири бўлган Сўғдиёна ҳокими юнон Евтидем Диодот II га қарши кураш

бошлаб, курашда Эвтидем ғолиб чиқади. У милoddан аввалги 212 йилда Юнон-Бактрия давлатига асос солди. Евтидем Бактрияда ўз ҳукмронлик мавқеини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди.

Ўз имконияти ва кучига ишонган Антиох III Евтидем ёрдамида Ҳиндистонга уруш эълон қилди. У салавкийлар давлатининг шарқий вилоятларини ўзига тобе этишни мақсад қилган эди. Аммо салавкийлар учун Марказий Осиё абадий йўқотилган эди.

Милoddан аввалги 206 йилдан эътиборан Юнон-Бактрия давлати учун салавкийлар ҳавфи йўқолди, бироқ шимолдан сак-массагетларнинг ҳавфи кучайган эди.

Евтидем бошлиқ давлат таркибига Бактрия, Сўғд, Арея ва Марғиёна ҳудудлари қарар эди. Евтидем ўз давлати ҳудудий чегараларини Ҳиндистон ерлари ҳисобига кенгайтиришни орзу қилар эди. Аммо бу ишни Евтидемнинг ўғли Деметрий (милoddан аввалги 199—167 й.й.) амалга оширишга ҳаракат қилди.

Натижада Бактриянинг давлат чегаралари кенгайиб ҳар жихатдан тараккий этди. Деметрий даврида кўплаб ҳарбий қалъалар қурилди. Шундай қалъалардан бири Амударё соҳилида қад кўтарган *Термиз* шахридир.

Давлат чегараларининг Ҳиндистон ҳисобига кенгайиши муносабати билан Деметрий давлатининг маркази жанубга — *Таксилага* кўчирилди. Милoddан аввалги 174 йилда Бактрияда давлат тўнтариши юз берди. Бу ҳол Сўғдиёнага, Юнон-Бактрия подшолиги тасарруфидан чиқиб олишига қулай шароит яратди.

Бинобарин, тез орада Сўғдиёна Юнон-Бактрия давлатидан мустақил ажралиб чиқди. Парфия Юнон-Бактриядан Марғиёнани тортиб олгач, унинг сиёсий майдондаги мавқеи яна ҳам пасайиб кетди. Бу даврга келиб энди Юнон-Бактрия давлати учун шимолдан кўчманчилар ҳавфи кучайди.

Гелойкл Юнон-Бактриянинг қудратини саклаб қола олмади. Унинг ихтиёрида фақат Бактрия ерлари қолди. Юнон-Бактрия давлатининг катта ҳудудини Парфия босиб олди.

Бактрияга эса тобора юэчжи қабилалари таҳдиди кучайиб-борди. Милoddан аввалги III асрда Шарқий Туркистон ва Шимоли-Шарқий Тибетда яшаган катта қабилалар Ҳитой манбаларида катта юэчжилар «да юэчжи» деб аталганлар. Юэчжилар Марказий Осиёга ўтиб Юнон-Бактрияга зарба берадилар.

Сўғдиёна, Қанг (Канха) ва Фарғона (Давань)нинг тарихий географияси.

Сўғдиёнанинг тарихий географиясига оид кўпгина долзарб масалаларни ҳал этишда македониялик Искандар юришлари тўғрисида ёзиб қолдирган тарихчи ва географларнинг маълумотлари катта аҳамиятга эга бўлди. Хусусан, Сўғдиёна ва Бактрия чегаралари ҳақидаги илмий муаммо XIX асрнинг охирида пайдо бўлган бўлсада, ҳозиргача у тўла ечимини топмаган. Ўтган асрнинг 80-90 йилларида бу муаммо И.В.Пьянков, Э.В.Ртвеладзе, Б.Л.Ставиский, П.Бернер, А.С.Сагдуллаев ва бошқа олимлар асарларида ўз таҳлилини топди.

Бактрия билан ёнма-ён *Сўғдиёна* ҳам бўлган. Сўғдиёнанинг Бактрияга нисбатан чўл зонаси кўпроқ, аммо у ерда аҳоли анча зич жойлашган, унумдор ерлар, экинзорлар, боғлар кўп, у Зарафшодан сув ичади. *Марғиёнада* эса суғорма деҳқончилик кенг ривожланган.

Антик давр ёзма манбалари Сўғдиёнанинг жанубий чегаралари Окс-Амударё деб берадилар. Искандарнинг юришлари пайтида Окс Бактрия ва Сўғдиёна ўртасидаги чегара ролини бажарган. Страбоннинг ёзишича, Окс дарёси Сўғдиёнани бактрияликлар ўлкасидан ажратиб турган. Аррианнинг ёзишича Окс дарёсидан кейин дарҳол Сўғдиёна ерлари бошланади. *Сўғдиёнада Ерқўргон, Афросиёб, Бухоро, Тали Барзу, Марғиёнада Говурқалъа каби қадимги ишқарлари бўлган.*

Қадимда Юнон-Бактрия давлатига асос бўлган Бактрия, Сўғдиёна, Марғиёна иқтисодий жихатдан ўзига тўқ, табиий бойликлари мўл ва иқлимий қулайликларга эга бўлган.

Ватанимиз тарихининг милoddан аввалги III—I асрлари ва милoddан IV асрларигача бўлган маълумотлари асосан Ҳитой манбаларига алоқадор бўлиб, уларда Ҳитой тилида қандай ёзилган бўлса, ҳеч қандай ўзгаришсиз манбадагидек аталган. Бу номларнинг маҳаллий тидца ўша пайтда қандай аталганлиги маълум эмас. Жумладан, Ҳитой тарихчиси Сима Цзянь милoddан аввалги II асрнинг сўюти чорагида Марказий Осиёда бўлган бир Ҳитой элчиси ва сайёхнинг сўзларига асосланиб, бу ерда аҳолиси юэчжигача ўхшаш Кангюй номли катта кўчманчилар

давлати бўлганлигини хабар қилади. Қанғарлар ва Қанғ давлати тарихи бўйича олимлар Я.Ғ.Ғуломов, С.Ғ.Кляшторний, Б.А.Литвинский, Ю.Ф.Буряков, К.Ш.Шониёзов ва бошқалар илмий тадқиқот ишлари олиб бордилар ва Қанғ давлати тўғрисида қимматли асарлар яратдилар. Қадимги Хитой манбаларида қанғарларда давлат бўлганлиги тўғрисидаги маълумотлар милоддан аввалги III аср охири ва II аср бошларига тўғри келади. Тарихчи олим К.Шониёзовнинг фикрича: «Қанғ давлати солномаларда айtilган даврдан анча олдинроқ мавжуд бўлган... Сўз-сиз, Қанғ давлати Ўрта Осиёга бостириб келган македониялик Искандар кўшинлари билан юнон-македонияликлардан ташкил топган Салавкийлар сулоласи (милоддан аввалги 312—250 й.й.) билан узлуксиз равишда олиб борилган курашлар натижасида тахминан милоддан аввалги III аср бошида вужудга келган»².

Қанғ давлатининг чегараси манбаларда аниқ кўрсатилмаган. Лекин К.Шониёзовнинг маълумотларига қараганда қанғлилар шарқда Фарғона водийси, шимоли-шарқда усунлар, шимоли-ғарбда Сарису дарёси ва ғарбда Сирдарёнинг ўрта оқими билан чегарадош бўлган. Бу чегарада қанғарларга қарашли бир неча вилоят ва уларга тобе бўлган қабилалар жойлашган.

Қанғ давлати етти аср яшади. Милоднинг V асри ўрталарига келиб, Қанғ давлатининг гмирилиши билан унинг таркибидаги элат ва қабилалар ҳам тарқалиб кетди, ўрнида янги сиёсий уюшмалар ва этник бирликлар қарор топди.

Сирдарёнинг қуйи ва ўрта оқимларининг Қанғ деб аталган. Агар туркий ва тунгус-манжур тилларида сакланиб қолган «қанғ» сўзини қадимги ҳинд-Европа тилларида «дарё» ёки «сув»ни ифодалаганини тан олганимизда Сирдарё (Қанғ) номининг маъноси ҳам «дарё», «сув» бўлганлиги эҳтимолга яқин. Қанғар қабиласининг номи бу азим дарё билан узвий боғлиқ бўлган. Этнонимнинг (қанғар, қангарас, хангакиши, қанғли) охириги бўғини — «ар», «эр» (қанғ эрлари, одамлари), киши (қанғ кишилар), «ли» (қанғли) ҳам бу халқнинг Сирдарёнинг ўрта асрлардаги номи билан яқинлигидан далолат беради. Бошқача қилиб айтганда, Қанғ — дарё номи бўлса, «ар», «киши», «ли» маълум бир халқнинг шу дарё бўйларида яшаб келганидан далолат беради».

Қанғга тобе вилоятлар жумласига қадимги Хоразм, Сўғд ҳудудлари ва Ўрололди туманлари (алан ва ян қабилалари) кирган. Тарихчи К.Шониёзов берган маълумотларга қараганда Қанғ давлатнинг иккита маркази бўлган. Улардан бири, Қанқа (Қанғдиз) булиб, у Тошкент воҳасида, Сирдарёга яқин ерда жойлашган. Бу шаҳар милоддан аввалги III асрда бунёд этилган бўлиб, у Қанғ подшоларнинг доимий қароргоҳи бўлган. Арис дарёсининг қуйи оқимида жойлашган Ўтрор (Тарбанд) эса Қанғ давлати ҳоконларининг ёзги қароргоҳи бўлган.

Қанғарлар Қашғар ва Ёркент вилоятларига ҳам ҳарбий мадад юбориб турганлар. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Қашғар, Ёркент ва Фарғонанинг Хитой таъсирида бўлиши қанғарларга ҳам катта хавф солар эди. Шунинг учун ҳам Қанғ ҳукмдорлари кўшни халқларга ҳарбий куч билан ёрдам бериб, босқичиларни ўз чегараларига яқинлаштирмасликка ҳаракат қилардилар.

Шундай қилиб, қанғарлар ўша даврдз Хитойда ҳукмронлик қилаётган Хань империясининг босқинчилик сиёсатига қарши чиқиб уларни ўз чегарасига, ҳатто унга яқин бўлган Фарғона ва Қашқар ерларига келтирмасликка ҳаракат қилар эди.

I асрда қанғарлар Бухоро ва Хоразмни эгаллайди. Аммо бу вилоятлар тезда Қанғ давлати таъсиридан чиқиб, Кушон салтанати таркибига ўтади. Ғарбда эса қанғарлар Парфиянинг кучсизлигидан фойдаланиб, Алан ерларини эгаллайди.

Тарихий маълумотлардан қанғарларнинг Битян, Юни ҳамда археологлар очган Ўтрор, Оқтепа 1, Оқтепа 2, Қоровултепа, Чоштепа харобалари урнида қадимий қўрғонлари ва шаҳарлари ҳам бўлган.

Олинган археологик барча топилдиклар Қовунчи маданияти деб тарихга кирган, Қовунчи маданияти Тошкент воҳаси, Сирдарёнинг ўрта оқими, Еттисув ва Шимолий Фарғонада кенг тарқалган. Бу маданиятнинг айрим намуналари Узбекисюннинг жануби ва Тожикистоннинг бир қанча туманларидан ҳам топилган.

Хитойда яшаб, ўша ернинг фуқароси бўлиб кетган бир қанча санъат усталари қайси шаҳар ва вилоятдан келган бўлсалар, ўша жойнинг номини ўз исмларининг олдида қўшиб айтганлар:

² Шониёзов К. Қанғ давлага ва қанғлилар. —Т, «Фан», 1990, - Б. 27. ³Ўшаасар,-Б. 21-27.

уларнинг авлодларига эса бу номлар фамилия бўлиб қолган. Масалан, Бухородан келганлар - Ань (Анго-Бухоро), Самарқанддан келганлар - Кань (Канго-Самарқанд), Шахрисабздан келганлар - Ши (Шиго-Шахрисабз, Тошкент ҳам Ши деб берилади, аммо унинг белгиси бошқачароқ бўлган).

Фарғона водийсининг қадимги давр тарихи етарли даражада ўрганилмаган. Қадимги Фарғонанинг тарихи ҳақида Хитой манбаларида *Даваиъ* бўлганлиги тилга олинади. Аммо бу давлатнинг қачон пайдо бўлганлиги ва инқирозга юз тутиб, қачон тарих саҳнасидан тушганлиги масаласида ҳеч нарса дейилмаган. Биз бу давлатнинг милоддан аввалги II-1 асрларда қудратли давлат уюшмаси бўлганлиги маълум. Аммо Фарғона давлати - *Давань* милоддан аввалги II асрда эмас, балки анча илгарироқ, тахминан I У-III асрлардаёқ тарих саҳнасида бўлганлиги маълум бўлади. У пайтда бу давлат *Паркаи* деб аталган. Давань эса хитойликлар томонидан берилган номдир.

А.Аскаронинг фикрича, милоддан аввалги У1-1У асрларда Марказий Осиёнинг Бактрия, Парфия, Марғиёна, Сўғд, Хоразм каби ўлкалари Эрон аҳмонийлари томонидан босиб олинганда қадимги Фарғона бундай тобеликдан озод бўлган. Бу давлат Хоразм давлати сингари македониялик Искандарга ҳам тобе бўлмаган. Шунингдек Фарғона водийсининг қадимда Салавкийлар давлати таркибида бўлганлиги ҳақида ҳам ҳеч қандай маълумот йўқ. Бундан маълумки, Фарғона қадимда Аҳмонийлар ва юнонлар ҳукмронлиги даврида сиёсий эркини ўз қўлида сақлаб қола олган.

Хитой манбалари қолдирган маълумотларга қараганда милоддан аввалги II-I асрларда Даванда деҳқончилик маданияти ва йилқичилик юксак даражада ривожланган. Чжан Цянь бу даврда ҳаммаси бўлиб 70 та обод шаҳарлар бўлганлигини, унда бир неча юз минг аҳоли яшаганлигини ёзади.

Чжан Цянь Даваньдан то *Аиьси (Парфия)гача* бўлган ҳудудларда яшовчи аҳоли тил жиҳатдан ҳар хил бўлса-да, уларнинг урф-одатлари ҳам бир-бирига ўхшаш бўлган, деб таъкидлайди.

Қадимги фарғоналиклар ғарбда канглилар, шимолда усунлар, шарқда эса уйғурлар билан яқин алоқада эдилар. Ташқи душман билан билан бўлган жангларда уларни доимо яқин алоқада бўлганлар.

Қадимги Давань давлатини милоднинг дастлабки юз йилликлари давомида маҳаллий аслзодалар сулоласи бошқарган. Бунини Хитой манбалари тасдиқлайди. Уларда кўрсатилишича, қадимги Фарғонани 419 йилгача бир сулола вакиллари узлуксиз идора қилганлар. Марказий Осиё ҳудудларида Эфталитлар давлати қарор топгач, қадимги Фарғона давлати ҳам ўз мустақиллигини йўқотиб, ана шу Эфталитлар давлати таркибига кирган эди.

Кушон подшолиги тарихий географияси. Милоддан аввалги IV аср охирларида хитой манбаларида юэчжилар деб аталган массагет қабиалари Шарқий Туркистондан то Мўғулистон чегараларигача бўлган ҳудудларга кўчиб кетганлар.

Хитойнинг шимолида эса, хунн қабиалари яшаган. Юэчжилар хуннларга жанубий кўшни бўлган.

Милоддан аввалги 176 йилда хуннлар юэчжилар устига ҳужум уюштирдилар. Оқибатда хуннлар 165 йилда юэчжиларни ғарбга улоктириб ташлайдилар. Юэчжи қабиалари қадимги Фарғона ерларига чекинадилар ва ўша ерда истиқомат қила бошлайдилар. Жумладан, ҳозирги Наманган вилоятининг Янгиқўрғон тумани ҳудудида Кушон қишлоғи ва Косонсойда Косон шахрини юэчжилар барпо қилган эди. Маълумки, милоддан аввалги 155 йилда Юнон-Бактрия давлати инқироз сари юзланди. Шу қулай вазиятдан фойдаланган юэчжилар милоддан аввалги 140 йили Сўғд ерлари орқали Бактрияга бостириб келадилар ва Шимолий Бактрия ҳудудларини эгаллаб оладилар.

Юэчжилар Бактрияда 100 йил мобайнида 5 та қабилага бўлиниб яшаганлар. Гуйшуан (Кушон) қабиласи (ябғуси қудзула Кадфиз эди) тўртта қабила ябғуларини ўзига тобе этиб барча қабиалар устидан ҳукмронлик қиларди. У ўз давлатини Кушон подшолиги сифатида эълон қилди ва ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Шўрчи туманида жойлашган Далварзинтепани бу бекликнинг пойтахтига айлантирди. Қудзула Кадфиз ўз давлат чегараларини кенгайтириш ва

унинг қудратини мустаҳкамлаш мақсадида Амударёнинг чап соҳилидаги туманларини эгаллашга бел боғлади. У тез орада Парфия, Афғонистон ва Кашмирни эгаллади.

Кудзулла Кадфиз вафотидан сўнг унинг ўғли Вима Кадфиз тахтга ўтиради. Бу даврда Кушонлар давлати Покистон ва Ҳиндистоннинг марказий вилоятларини босиб олади.

Вима Кадфиздан кейин мамлакатни идора қилиш Канишка зиммасига тушган. У подшолик қилган даврда Ҳиндистоннинг жанубий туманлари, Марказий Осиениш Сўғдиёна, Хоразм ва Чоч вилоятларини забт этади.

Милоднинг I аср 70-80 йилларида Шарқий Туркистон ерлари масаласида Хитой-Кушон можаролари бошланади. Шунга қадар кушонлар хитойликларнинг Шарқий Туркистон ерларини эгаллаш учун қилган ҳарбий ҳаракатларига хайрихоҳ бўлганлар. Ҳатто улар 84-йилда хитойларга қарши курашиш учун Қршғарга юборилган Қанғуй кўшинини тезда чақириб олишни Қанғуй подшосидан талаб ҳам қиладилар. Натижада Қанғуй подшоси ўз кўшинини чақириб олади. Қошғар ҳокимлиги эса хитойликларга таслим бўлади.

Сосон подшоси Шопур I (241-242 йиллар) ёздирган «Зороастр Каабаси»да кушонлар салтанатининг ҳудуди ҳақида: «Кушонлар мамлакати Пешавор, Қошғар, Сўғд ва Чочга чўзилган», - дейилади. Марказий Осиёда кушонлар асос солган 3 та шаҳар бўлган: 1. Косон-Фарғона водийсида; 2. Каттақўрғон - Зарафшон воҳасида; 3. Кеш - Қашқадарё вилоятидадир.

Васудева даврига келиб Кушон подшолиги 2 қисмга бўлинади. Мамлакатлик бир қисмига Васудева, иккинчи қисмига Канишка III ҳукмронлик қилади. Буни уларнинг ҳар иккаласи номидан зарб этилган танга пуллар исботлайди.

226 йилга келиб кушонлар салтанатида ғарбда - Парфия давлатининг ўрнида Сосонийлар давлати сиёсат майдонига чиқди. Бу давлат Парфияга қарар эди. аммо подшо Арташир I даврида мустақил давлат сифатида фаолият кўрсатишга интилди ва кушонлар давлатига хавф сола бошлади. Бундай вазият кушонларни бефарқ қолдирмади. Кушон подшоси Васудева сосонийлар томонидан бўладиган хавфга қарши иттифоқ қидириб, 230 йилда Хитойга ўз элчисини юборди. Кушонлар билан сосонийлар ўртасида жанг бўлиши табиий эди. 242-243 йилларда бўлиб ўтган икки ўртадаги жангда сосоний Шогур I нинг кўшини кушонларни мағлубиятга учратди. Шундан сўнг сосонийлар ҳукмдорлари Шарқий Туркистон ҳудудларида «Кушоншоҳ» унвонига эга бўлдилар. 252 йилда эса улар яна «Кушон шоҳларининг улуғ шоҳи» деган унвонга эга бўлдилар. Бу йилларга келиб кушонлар Ҳиндистондаги ерларнинг ҳам катта қисмидан жудо бўлдилар. Буни бир будда матнида (III аср ўрталарига оид) «дунё уч қисмга (Хитой, Рим, Кушон) бўлинган, аммо осмон ўғлонлари (салтанатлари) тўртга: Хитой, Рим, Кушон ва Ҳинд» деб берган хабаридан ҳам билиш мумкин. Ҳинд манбаларида кўрсатилишича, III аср ўрталарига келиб Ҳиндистон кушонлардан мустақил давлат бўлиб ажралиб чиққан. Худди шу йилларда Хоразм ҳам кушонлардан ажралиб чиқади. Шу тариқа III аср ўртапаридан эътиборан кушонлар салтанати чуқур иқтисодий ва сиёсий инқироз сари юзланади. Аммо шундан кейин ҳам Кушон давлати Урта Шарқнинг йирик давлатлардан бири сифатида яна 100 йилдан ортиқроқ вақт тарих сахнасида турди. IV асрнинг ўрталарига келиб кушонлар билан сосонийлар ўртасидаги муносабатлар яна кескинлашди. Бу даврда Шопур II (309-379) кушонларга зарба бериб, Шимолий Бактрия ерларини босиб олади.

Кушон подшолиги ва кушонлар даври Ўзбекистон, Тожикистон, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистон тарихида муҳим ўрин тутди. Шундай қилиб, Кушонлар салтанати тарих майдонида ўз ўрнини бошқа, ўзидан кучлироқ сиёсий уюшмаларга бўшатиб берди. Кушонлар ўзларининг тахминан 400 йиллик ҳукмронлик даврида инсоният жамияти тараққиётида ўчмас из қолдирдилар. Бу даврда яратилган унинг ўтмишдаги қудратидан далолатдир.

Буюк Ипак йўлининг тарихий географияси. Ватанимиз халқлари тарихида «Буюк ипак йўли» катта аҳамиятга эгадир. Қадим замонлар тарихига кўз ташлар эканмиз, жамият тараққиётининг бронза давридан ҳам илгариги даврлардан бошлаб, ҳудудлараро боғловчи восита сифатида унга хос ихтисослашган йўллар пайдо бўлганлигини кўрамиз. Тарихца милoddан аввалги У1-1У асрларда Эрон Аҳмонийлагж салтанати даврида унинг ҳудуди бўйлаб «шоҳ йўли» ўтган. Ундан ҳам илгарироқ Урта ва Яқин Шарқда Бадахшон лазуритига бўлган эҳтиёж «лазурит йўли»нинг вужудга келишига сабаб бўлган. Бадахшон лазуритлари Месопатамия ва Миср

подшолари саройларини, ибодатхоналарини безаган, аёлларнинг турли безакларини ишлашда кенг қўлланилган. Қарб билан Шарқни бир неча минг йиллар давомида бир-бирига боғлаб келган ана шундай қадимги йўллардан бири - «Буюк ипак йўли»дир. Бу йўл фанга «Ипак йўли» номи билан фақат ХГХ асрнинг 70-йилларидан бошлаб немис олими Фердинанд фон Рихтгофен томонидан киритилди. Унга қадар бу йўл «Ғарбий меридионал йўл» деб аталарди. 1877 йили Берлинда Д.Райнер нашриётида Фердинанд Фрайхерн фон Рихтгофеннинг «Китай. Результатъ 1 собственнмх путешествий и последующего глубокого изучения» номли кўп томлик монографияси нашр этилди. Ф.Ф. фон Рихтгофен (1833-1905) - немис географи ва геологи, Берлин георгафлар жамиятининг аъзоси бўлиб, у Хитойнинг табиатининг тадқиқотчисидир. У Хитойнинг нафақат географиясини балки, геологияси, флора ва фаунасини, динини ҳам ўрганган. Ушбу китобида Ф.Рихтгофен биринчи бўлиб илмий муомалага «Буюк Ипак йўли» терминини киритади. Шунингдек, карвон йўлларининг қадимдан то ўзининг давригача бўлган йўналишларини келтиради.

Хитойда ипакчиликнинг дастлаб кенг тарқалган жойи Хуанхе дарёсининг куйи ҳавзасида жойлашган Шандун вилоятидир. Қадимги Хитойдаги Сиан шаҳри ипак йўлининг бошланиш нуктаси ҳисобланади. Академик ААсқаровнинг маълумотларига қараганда ҳам «Буюк ипак йўли» Хитойнинг қадимги маркази Сиандан бошланиб, Ланчъжоу орқали Дунхуанга келади. Бу ерда у иккига ажралади. Ипак йўлининг жануби-ғарбий тармоғи Такламакон саҳроси орқали Хотанга, ундан Бактриянинг бош шаҳри Зариаспа (Балх) келган. Балхда йўл яна уч тармоққа ажралади, ғарбий тармоғи Марвга, жанубий тармоғи Ҳиндистонга, шимолий тармоғи Термиз орқали Дарбанд, Наутак, Самарқандга қараб кетади. Ипак йўлининг шимоли-ғарбий тармоғи эса Дунхуандан Бами, Кучи, Турфан орқали Тарим воҳасига- Қашгарга боради. У ердан Тошкўрғон орқали Узган, Уш, Кува, Ахсикент, Попга, ундан Ашт дашти орқали Хўжанд, Зомин, Жиззахга, сўнгра Наутак йўли билан бирлашади. Йўл Самарқанддан ғарбга - Добусияга, Малик чўли орқали Бухоро ва Ромитанга, ундан Варахша орқали Байкент ва Форобга бориб Амуль шаҳрига ўтади. Амулда Марвдан Урганч томон Аму бўйлаб кетаётган йўлга қўшилган. Қадимда Марв шаҳри ўзининг турли йўналишдаги карвон йўллари туташидиган географик қулайликларига кўра ипак йўлидаги энг йирик шаҳар ^ди. Марвдан Ғарбга томон катта карвон, савдо йўли бўйлаб Хитой, Ҳиндистон ва Ўрта **Шарқни Яқин Шарқ** ва Ўрта Ер денгизи мамлакатлари билан боғлаб туради. Археологик маълумотларга кўра Марвдан ғарбга томон йўналган «ипак йўли» Табриз ва Парфия давлатининг Ниса шаҳри орқали Эроннинг Гекотомпил, Апалия ва Эқбатана (Ҳамадон) шаҳарларига ва улардан ўтиб Месопатамиянинг Ктесифон ва Бағдод шаҳарларига тарқалган. Ундан Дажла, Тигр дарёсининг ўнг соҳили бўйлаб шимол томон йўналиб, Антиохия орқали Дамашққа, ундан Тир ва Қуддус шаҳарлари орқали Мисрга ўтган. Марвдан чиққан шимолий йўл эса Амул орқали Урганчга, ундан Шимолий Каспий бўйлаб Шимолий Кавказга, сўнгра Қора денгизнинг шимолидан Константинополга бориб, Босфор ва Дарданелл орқали Ўрта Ер денгизига ўтиб, Византия шаҳарларини оралаган. «Буюк ипак йўли» орқали **Шарқ** ва Ғарб мамлакатлари савдо ва элчилик алоқалари қилганлар. Ўзма манбалардаги маълумотларга қараганда Ш-УП асрларда Марказий Осиё ва Ўрта Шарқ орқали ўтган ипак йўлининг назорати сўғдларнинг қўлида бўлган бўлса, ЎШ аср ўрталарига келиб, «Ипак йўли»нинг ғарбий қисми араблар назоратига ўтади. XIII асрда эса ипак йўлининг барча тармоқлари бўйлаб назоратни Чингизхон ўз қўлига олади. Бу ҳолат то XIV аср ўрталаригача давом этди. Сўнг «Ипак йўли» Темур ва Темурийлар назорати остига ўтди. «Ипак йўли» орқали Хитойдан Ғарб мамлакатларига, асосан ипак, илк ўрта асрлардан бошлаб қоғоз чиқарилган бўлса, ғарб мамлакатларидан Хитойга шиша, жундан ишланган ҳар хил газламалар, гилам, палос, ойна, металл, зеби зийнат безаклари, қимматбаҳо тошлар (лазурит, бирюза, сердалик) ва ҳар хил дориворлар, арғумоқ отлар олиб борилган. Хуллас, Буюк «Ипак йўли» Марказий Осиё халқларини сиёсий, иқтисодий, маданий ва савдо соҳасидаги ҳаётида катта ўрин тутган, ўлка халқлари бу йўл туфайли Ғарб ва Шарқ дунёси ҳамда уларнинг хўжалик ихтироларидан кенг баҳраманд бўлганлар.

Таянч тушунча :

Наутак шаҳри - Қашқадарё.

Кирополь (Курушкат) - Ўратепада (ҳозирги Тожикистонда)

Танаис - Сирдарёнинг номи.

Александрия Эсхата - Сирдарё соҳилида 17 кунда куриб битказилган қалъа, яъни олисдаги Искандария шҳри бўлиб, Хўжанд билан Бекобод оралиғи (тахминан Фарҳод ГЭСи)да жойлашган эд_и.

Марғиёна Александрия - Мурғоб водийсида барпо этилган шаҳар.

Давань, Паркана - Фарғона.

Аньси - Парфия.

Кушон қишлоғи ва Косонсойда Косон шаҳри - ҳозирги Наманган вилоятининг Янгиқўрғон тумани ҳудудида юэчжилар томонидан барпо қилинган.

Бактриянинг Афғонистон ҳудудидаги шаҳарлари - Беграм, Бактра, Ойхонум, Далварзин, Тожикистон ҳудудига қарашли Қобадшоҳ, Қайқобод, Кўҳна Қалъа, Ўзбекистон ҳудудидаги Далварзинтепа, Дунётепа, Ҳайитободтепа, Жондав-латтепа.

Термиз - Бактриянинг Деметрий даврида Амударё соҳида курилган ҳарбий қалъаси.

Сўғдиёнанинг қадимги шаҳарлари - Ерқўрғон, Афросиёб, Бухоро, Тали Барзу, Марғиёнада Говурқалъа.

Қанка (Қанғиз) - Қанғ давлатнинг маркази бўлиб, у Тошкент воҳасида Сирдарёга яқин ерда жойлашган.

Ўтрор (Тарбанд) - Қанғ давлати ҳоконларининг ёзги қароргоҳи.

Марказий Осиёда кушонлар асос солган 3 та шаҳар - Косон-Фарғона водийсида, Каттакўрғон - Зарафшон воҳасида, Кеш - Қашқадарё вилоятида.

5-мавзу: МАРКАЗИЙ ОСИЁНИНГ ИЛК ЎРТА АСРЛАР ВА XII-XIV АСРЛАРДАГИ ТАРИХИЙ ГЕОГРАФИЯСИ

Режа:

1.Эфталитлар давлати тарихий географияси (IV-V асрлар)

2.Турк ҳоконлиги тарихий географияси

3. Чиғатой улуси ва XГУ-XУ асрлар Марказий Осиё тарихий географиясига оид манбалар.

4.Амир Темур давлати ва салтанати тарихий географияси

5.Тарихий манбаларда Марказий Осиё тарихий географиясининг турли аспектлари. (сиёсий маъмурий бўлиниши, табиати, ҳўжалиги, савдо йўллари, халқаро алоқалари, топонимияси в.х.к.)

6. Темурийлар давлатининг маъмурий-ҳудудий бўлиниши.

Эфталитлар давлати тарихий географияси. Мамлакатимиз ҳудудида илк йирик феодал давлатлардан бири - Эфталитлар давлатидир. Эфталитларнинг келиб чиқиши ҳақида фанда турли фикрлар бор³. Аниқроғи, Эфталитлар массагетларнинг авлодидан бўлиб, улар Кушонлар сиёсатини давом эттирадилар ва Марказий Осиёда ягона марказлашган давлатни барпо этдилар.

Эфталитлар подшоси Вахшунвар 457 йида Чоғониён Тоҳаристон ва Бадахшонни ўзига бўйсундирди. Эфталитлар қўшниси Эрон сосонийлари билан уруш ҳолатида бўлиб, икки марта шартнома тузган. Аммо шартномани бузиб, Византия ёрдамида сосонийлар шоҳи Пероз эфталитларга ҳужум бошлайди аммо тор-мор келтирилади. Эфталитлар Эронга катта ўлпон соладилар, Марвни эгаллайдилар. Сўнгра улар Қобул ва Панжоб водийсини, Қарашар, Кучу, Қошгар ва Хўтонни эгаллайдилар.

Аммо Турк ҳоконларининг эфталитларга қилган ҳужумидан фойдаланиб, Хусрав I 554 йида эфталитлардан Тоҳаристонни тортди олади. 563-567 йилларда эса турк ҳокони Силсивул Эрон билан иттифоқликда эфталитларга қақшатқич зарба беради ва бу подшоликни тобе аҳволга солиб кўяди.

Эфталитлар давлатининг сиёсий маркази - пойтахти қаерда бўлганлиги тўғрисида қатъий аниқ маълумот йўқ. Тахминий фикрларга кўра бундай марказ *Пойканд ёки Балх* бўлган

³ Ватан тарихи, Б.112-113

дейилади.

Эфталитлар даври тарихига оид баъзи бир моддий маданият ёдгорликлари мамлакатимиз ҳудудида сакданиб қолган. Булар Хоразм вилояти ҳудудидаги Фирқалъа (Қиёт-Беруний яқинида), Бухоро вилоятида Пойканд ва бошқалардир.

Эфталитлар даврида шухрат топган йирик шаҳарлардан бири Пайкент (Байкенд)дир. Наршахий Байкентни «Бухоро шаҳридан қадимийроқ» - деб ҳисоблайди⁴.

Марказий ҳокимиятнинг заифлашуви ва кичик-кичик майда ҳукмдорларнинг рақобатлари натижасида VI асрнинг ўрталарига келиб Эфталитлар давлати аста-секин емирила бошлади.

Турк ҳоконлиги тарихий географияси. VI асрнинг ўрталарига келиб Олтой, Еттисув ва Марказий Осиёдаги турли қабилалар ва халқлар бирлашиб катта турк ҳоконлиги давлатини ташкил қилдилар. Лекин қадимги туркийзабон халқ хитой солномаларида милодданав. 1756 йилдан бошлаб тилга олинади.

545 йилдан эътиборан Турк ҳоконлиги Марказий Осиё, Мўғулистон, Ғарбий Сибирь ва Дашти Қипчоқ ерларида ҳукмрон давлатга айланди. Турк ҳоконлари ниҳоятда катта ҳудудларга эга бўлган мамлакатларини саккизта тобе хонликлар асосида бошқардилар. Шарқий ҳоконлик Еттисувда бўлган. Ёзма манбаларда Шарқий ва Ғарбий Турк ҳоконлигини ташкил этишда қатнашган туркий уруғларнинг номлари тилга олинган: Ашин, Арғу, Аз, Басмил, Изгил, Ўғуз, Тўққиз ўғуз, Уч ўғуз, Ўн уйғур, Ўтуз татар қарлук, Қурданта, Қимчок, Китой, Қирқ аз, Тордуш, Татаби, Дулу Нушуб, Тўқри (тахарлар), Толис, Турган, Тупури, Турк, Уйғур, Сир, Куриқан, Дуба.

551 йилда ҳокон Бумин даврида ҳоконлик бир йирик давлатга бирлаштирилди. Истеми даврида ҳоконликнинг чегараси янада кенгайиб, Марказий Осиё ҳудудлари ҳам унинг таркибига кирди. Жумладан, Тошкент ва унинг атрофлари, Қозоғистон, Еттисув ва Хоразмдан то Амударёгача етиб борди. 563 йилларда ҳоконлик эфталитларни тор-мор этгач, унинг чегаралари Эрон билан бевосита яқинлашиб қолди. Бу ҳол Эрон ва Турон манфаатларининг тўқнашувига олиб келди.

Чиғатой улуси ва XIV - XV асрлар Марказий Осиё тарихий географиясига оид манбалар. Маълумки, XIII асрда Мўғуллар давлати ташкил топиб, унинг ҳукмдори Чингизхон ўзи эгаллаган барча ерларни тўртта йирик маъмурий бирлик-улусга ажратиб, ўғилларига идора этиш учун топширган. Чингизхон ўз давлатини ўғилларига бўлиб берганида Шарқий Туркистон, Мовароуннаҳр ва Хоразмнинг шарқий қисмдан иборат ҳудудни иккинчи ўғли Чиғатойга (вафоти 1241 йил) тегишли эди. Чингизхон вафотидан сўнг, унинг авлодлари ўртасида, жумладан, Чиғатой улусида ҳдм, ички низолар кучайиб, бу улус иккита сиёсий-маъмурий қисмдан иборат бўлиб қолди. Тарихий асарларда унинг шарқий қисми «Мўғулистон», ғарбий қисми эса мавжуд қадимги номи билан «Мовароуннаҳр» деб қайд этилган.

XIV –XV асрларга оид Марказий Осиё тарихий географияси бўйича қиматли материалларга эга. Бу даврнинг асосий манбалари Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома», Ҳофизи Абрунинг «Жўғрофий» ҳамда «Зубдат-ут таворих», Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Абдураззоқ Смарқандийнинг «Матлаус-саъдайн», Мирхонднинг «Равзатус-сафо» ва бошқа асарларидир. Темурийлар даври манбалари Марказий Осиё тарихий жуғрофиясининг турли аспектлари бўйича кенг материал беради.

XIV аср ўрталарида Мовароуннаҳрда яхлит ҳокимият йўқ ва ўлка кичик-кичик феодал мулкларга бўлиб кетган эди. Темурийлар даврининг машҳур олими Ҳофизи Абру «Зубдат ат-таворих» асарида бу ҳолатни қуйидагича таърифлайди: «Амир Ҳожи Барлос Кеш шаҳри ва унга қарашли, барлос амирларининг асл юрти бўлган, ерларни эгаллади. Амир Боязид эса, жалойир амирларига қарашли Хўжанд вилоятини ўз қўл остига олади. Қароғинлардан ҳисобланмиш Амир Ҳусайн, ўзининг бир гуруҳ қадим мўғуллари ва ул уруғдан келиб чиққан қаравунослар билан кўрқувга тушиб бугун бир томонда бўлсалар, эртасига бошқа томонда бўлардилар. Улжой-Буғо сулдуз ҳам сардорлик даъвосини қилиб, сулдузлар тўпи бир томон бўлган эди. Шох Муҳаммдхўжа Зиндаҳашм ва Қаросон (иккаласи) Андхўд ва Шибурғонни эгалладилар. Шох

⁴ Наршахий. Бухоро тарихи. - Т.: Камалак, 1991. - Б. 100.

Муҳаммад Бадахшоний ўз Кўхистонини мустақкамлаб одди ҳамда ул вилоят ҳукмдорлигини тамаъ қиларди. Амир Кайхусрав ва амир Улжайту апарди итгифокликда Қатлон ва унга тобеъ жойларни эгаллаб олдилар. Амир Ҳизр ясаурий ўз қабилалари ва кўчманчиларини атрофига йиғиб, ўзини бошқалардан кўра кўпроқ мустақил дейишга ҳақли, деб биларди. Шу боисдан, ул мамлакатда ҳар кун бир фитна ва ҳар лаҳзада бир ғавғо келиб чиқарди». Мўғулистон хони Туғлуқ-Темурхон бу вазиятдан фойдаланиб, 1360 йил Мовароуннаҳрга кўшин тортди ва осонгина эгаллади. Кеш вилоятининг ҳокими Ҳожи Барлос Хуросонга қочиб кетади. Амир Темур эса ўз юртини душман томондан талон-тарож қилинишдан сақлаб қолиш мақсадида, Туғлуқ Темурхонга тобелик изҳор этди. Хон уни яхши қабул қилиб, Кеш вилояти ва унга ёндаш ерларга ҳоким этиб тайинланарди.

Амир Темур давлати ва салтанати тарихий географияси. Амир Темур ҳокимият тепасига келгач (1370), унинг халқаро миқёсдаги фаолияти, дастлабки йигирма йил давомида ўз мавқеини мустақкамлаш, собиқ Чигатой улуси ҳудудини ўз тасарруфига киритишни ва Мовароуннаҳрни юксалтиришдан иборат бўлди. Бу иш анча кийинчилик билан амалга ошди; XIV асрнинг 70—80 йилларида собиқ Жўчи ва Чигатой улуслари ерларини қамраб олган мураккаб халқаро вазият юзага келди. Натижада, Амир Темур Мўғулистон, Хоразм ва Олтин Ўрдага бир неча бор юришлар қилишга мажбур бўлди ва уларнинг ҳар бирининг ўз сабаби бор.

Амир Темур айниқса, Мўғулистон томондан янги чопқинлар, юришлар бўлиши мумкинлигидан доим хавфсирарди. Амир Темур 1371 йил биринчи бор Мўғулистонга юриш қилиб, то Или водийсигача етиб борди. Сўнгра Чигатой улусининг ғарбий чегараларини тиклашга киришди. Ўз вақтида Чингизхон бутун империясини ўғилларига тақсимлаб, Ўрта Осиё ҳудудларини Чигатойга, Хоразмни эса Жўчига тегишли этган эди. Бироқ Хоразмнинг жануби-шарқий қисми ва у ердаги Кот ва Хива шаҳарларини Чигатойга берган. Қўнғирот уруғидан бўлмиш Ҳусайн Сўфи XIV асрнинг 60-йилларида Олтин Ўрда хоилигида авж олган феодал низолардан фойдаланиб, Хоразмда ҳокимиятни қўлга олди ва ўз номидан танга ҳам зарб этди. Сўнгра у Чигатой улусидаги феодал тарқоқликдан фойдаланиб, Хоразмнинг жануби-шарқий қисмини ҳам қўшиб олди.

Амир Темур Мовароуннаҳрда тахтга ўтиргач, ўзини Чигатой улусининг қонуний ҳукмдори ҳисоблаб, Алқа тавочини Хоразмга Ҳусайн Сўфи қошига элчи қилиб жўнатди ва Кот ҳамда Хива шаҳарларини тобе ерлари билан бирга қайтариб беришни талаб қилди. Тарихчи Ҳофизи Абру бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Чингизхон замонидан буён бу икки вилоят (*Кот ва Хива*) бизнинг (чигатой) ҳукмдорларига тааллуқли бўлган». Шарафиддин Али Яздий «Зарафнома»сида ҳам ушбу мазмун қайд этилган: «Кот ва Хивак Чигатой улусига тегишли эрур. Ўтган муддат ичида уни эгасиз топиб, ўз тасарруфинг ҳавзасига киритмишсан. Энди лозимдирки, уни барча тобеъ ва туташ (ерлари) билан бирга бул томон элчилари ихтиёрига қайтарсанг, токи (шу асосда), ҳар иккала томон ўртасида самимият ва дўстлик йўли очиклигича қолса, тотувлик ва қўллаб-қувватламоқ шарт-шароитлари яратилса». Ҳусайн Сўфи элчиларга қўполлик билан: «Бу вилоятни мен қилич воситасида қўлга киритганман ва уни қилич билан олишга тўғри келади»,— деб жавоб қилди. Шундан сўнг, Амир Темур 1372 йили Хоразмга юриш қилиб, тўла ғалаба қозонди. Ҳусайн Сўфи бу мағлубиятдан ғам-андухга ботиб оламдан кўз юмди ва Хоразм тахтини унинг укаси Юсуф Сўфи (1372—1380) эгаллаб, Амир Темурга тобелик изҳор этиб сулҳ тузди. Ушбу сулҳни Амир Темур таклифига кўра, қон-қардошлик ишлари билан боғлаш мақсадида, Ўзбекхоннинг невараси Хонзода исми билан машҳур бўлган Савинбекни Амир Темурнинг ўғли Жаҳонгир Мирзога беришга аҳдлашилди. Лекин Юсуф Сўфи ўз ваъдасига вафо қилмади, аксинча, Кот вилоятига чопқин ясади. Ушбу воқеа сабабли, Амир Темур 1373 йилнинг март ойида иккинчи марта Хоразмга юриш қилади. Лекин у етиб бориши билан Юсуф Сўфи кўрқиб, узр сўрайди ва зудликда Хонзодани жўнатади ва темурийлар билан чингизийлар ҳукмдорлари хонадони ўртасида қариндошлик риштаси вужудга келади.

Мўғулистонда эса бу пайтда дуғлот амирларидан Қамариддин сиёсий майдонга чиқади. У тез орада чингизийлар авлодини қириб ташлаб, зўравонлик билан тахтни эгаллайди. Хон авлодидан факат хали жуда ёш бўлган Хизрхожа ўғлонни бекитиб Бадахшонга жўнатадилар ва шу йўл билан ўлимдан сақлаб қоладилар.

Амир Темур 1375 йили Мўғулистонга Қамариддин устига юриш қилди. Бирок Қамариддин жанг қилмайди ва кочи́б кетади. Соҳибқирон қўшинлари Қамариддинни таъқиб қилиб то *Йилбоғи, Уч Фармон ва Қорақасмо* деган жойларгача етиб бордилар. Кейинги тарихий воқеалар Мўғулистон, Олтин Урда ва Хоразм Амир Темурга қарши бирлашганликларини кўрсатади. Баъзан, уларга Мовароуннаҳрдаги баъзи норози кичикроқ гуруҳлар ҳам қўшилган. Жаҳонгир Мирзо бошчилигида илғор тарзда олдинроқ етиб келган қўшин Кармина яқинида душман билан жанг қилиб, уни тўзитиб юборди, бош кўтарганлар Дашти Қипчоққа қочи́б Ўрусхон даргохидан паноҳ топдилар. Маълум вақтдан сўнг улар Мўғулистонга қайтиб келиб, Қамариддинга қўшилдилар ва биргалашиб Андижонга чопқин ясадилар. Амир Темур Қамариддинга қарши юришга отланди. Бу Мўғулистонга қилган бешинчи юриш эди. Лекин ўғли Жаҳонгир Мирзонинг вафоти туфайли юришни ниҳоясига етказмай қайтишга мажбур бўлган эди. Маълум муддатдан сўнг Амир Темур яна Мўғулистонга юриш қилди ва унинг лашкаридаги илғор қисмлар Қамариддинга етиб жанг қилдилар. Ёв енгилди, лекин Қамариддин яна қочи́б қолишга улгурди. Бу юришда Қамариддин тўла тор-мор этилиб, Мўғулистонда хонлик тахтини Хизрхожа ўғлон эгаллади. Қамариддин ўн йилдан ортиқ вақт давомида Мўғудистонда ҳокимият тепасида бўлди ва шу муддат ичида Амир Темур билан икки ўртада сулҳ ёки келишув бўлганлиги ҳақида манбаларда ҳеч нарса дейилмаган. Хизрхожа ўғлон (Натанзий ёзиб қолдирган маълумотга кўра), хонлик тахтига ўтирган пайтданок Амир Темурга тобелик изҳор этди. Бунга жавобан, Амир Темур уни Мўғулистон хони этиб қолдирди ва бу ўлкага юриш қилишни тўхтатди. Хизрхожа ҳокимиятни эгаллагач, Мўғулистондаги амирларни бўйсундиришга ва ўз мавқеини мустаҳкамлашга киришди. Бирок бу анча мушкул иш эди.

Амир Темур 1376 йили Мўғулистонда юриш қилиб турганида Тўхтамиш Олтин Ўрда хони Ўрусхоннинг таъқибидан қочи́б, унинг даргохидан паноҳ излаб кедди ва Соҳибқирон уни хайрихоҳлик билан қабул қилиб, ҳатто ўғлим, деб атади, деб ёзади Шарафиддин Али Яздий. Сўнгра уни Сирдарёнинг қуйи ҳавзасидаги вилоятларга ҳоким этиб тайинлайди. Бу, ўз навбатида, Амир Темур давлати билан Олтин Ўрда хонлиги ўртасидаги муносабатларнинг мураккаблашувига олиб келди. Ўрусхон Тўхтамишга қарши қўшин жўнатди; улар ўртасида жанг бўлиб Тўхтамиш енгилиб қочди, бирок Ўрусхоннинг ўғли Қутлук-Бўка ҳам ушбу муҳорабада ҳалок бўлган эди. Ўрусхон Кепек манқит ва Тулужонларни элчи қилиб Амир Темур ҳузурига юборади ва: «Тўхтамиш менинг ўғлимни ўлдириб сизнинг юртингизга қочи́б кетмиш. Ё менинг душманимни беринглар ёки бўлмаса уруш жойини белгилаб, жанг қилмоққа юзланинг», — деган мазмунда пайғом юборади. Амир Темур эса Тўхтамиш унинг салтанатидан паноҳ излаб келганлигини ва уни қайтариб бериш ҳақида сўз бўлиши ҳам мумкин эмаслигини ва жанг қилмоқ масаласига келганда эса, у ҳар доим тайёр эканлигини айтади. Иккала томон урушга отланадилар, бирок кишининг қаҳратон совуғи бунга тўсқинлик қилиб қолади. Бироз вақтдан сўнг Ўрусхон, бир оз вақт ўтиб, унинг ўрнига колган ўғли Тўхтакиё ҳам оламдан кўз юмади. Шундан сўнг, Амир Темур Тўхтамишни Жўчи улусининг хукмдори этиб тайинлайди. Бу воқеа 1376 йили бўлган эди. Ўрусхоннинг Олтин Урда тахтида хон бўлиб турган ўғли Темур Малик ўғлон Тўхтамишнинг устига юриш қилади. Бўлиб ўтган жангда Тўхтамиш енгилади ва бахтли тасодиф билан омон қолади. Амир Темур уни янгидан энг сара қўшинлар билан таъминлаб, 1377 йили Сигноқ вилоятига ҳоким қилиб тайинлайди.

Олтин Ўрдада эса, Темур Малик ҳокимиятни бошқаришни эплайолмай, давлати борган сари заифлашади. Амир Темур ана шу кулай вазиятни аниқ ҳисобга олиб, Тўхтамишни жўнатади ва у осонгина тахтни эгаллайди. Кейинги йилларда Тўхтамиш ўз мавқеини кучайтириб бориб, ниҳоят 1380 йили Олтин Ўрдага хон бўлди. Тўхтамиш хонлик тахтига ўтиргач, Амир Темур Олтин Ўрда билан муносабатлардан кўнгли таскин топган бўлса, бирок Хоразм масаласида ҳали чигалликлар бор эди. Чунки 1376 йили Амир Темур Ўрусхон билан урушмоқчи бўлиб Ўтрорда турганида, Хоразм волийси Юсуф Сўфининг қўшинлари Бухоро атрофларига чопқин ясаб аҳолини талаган эдилар.

Амир Темур Жилортини Хоразмга Юсуф Сўфи ҳузурига элчи қилиб жўнатди ва ўз мактубида икки ўртада тузилган сулҳ ҳамда қуда-анда бўлганларини эслатди. Лекин Юсуф Сўфи элчини қамаб қўйди ва мактубни жавобсиз қолдирди. Соҳибқирон иккинчи марта элчи юборди

ва элчи дахлсиз шахс эканлигини, уни қамаб бўлмаслигини таъкидлаб, элчини озод қилишни талаб этди. Юсуф Сўфи иккинчи элчини ҳам қаматди. Хоразм волийси бу ҳаракати билан Амир Темурни Ўрухон билан жанг қилмоқдан чалғитмоқчи бўлганми ёки ўзи мустақил ҳаракат қилганми, буниси номаълум. Қандай бўлмасин, Амир Темур ўша пайтда бу воқеага унчалик эътибор бермади ва Дашти Кипчоқ ишларидан холи бўлгандан кейингана унинг тадбирига киришди. Амир Темур 1379 йили Хоразмга юриш қилди. Бу унинг тўртинчи ва ҳал қилувчи юриши эди. Хоразм пойтахти уч ой давомида қамал қилинди, охири Юсуф Сўфи ғам-андухга ботиб оламдан кўз юмди. Шаҳар забт этилиб вайрон қилинди, олимлар ва ҳунармандлар Кеш шаҳрига кўчирибди. Тўртинчи юришдан кейин ҳам Амир Темур давлати билан Хоразм ўртасида мавжуд муносабатлар ишончли эмасди. Юсуф Сўфидан сўнг Хоразм волийси бўлган Сулаймон Сўфи тез орада Тўхтамиш билан иттифок тузиб, унга тобеъ бўлди ва унинг номига танга зарб этди. Амир Темурнинг Тўхтамишни ўзига қарам ҳоким қилиш режаси амалга ошмади. Аксинча, Тўхтамиш Олтин Ўрда тахтига ўрнашгач хавфли рақибга айланди.

Амир Темур ғарбий юришга кетган чоғида, 1387 йили барча чингизий кучлар — Олтин Ўрда, Мўғулистон ва Хоразм бирлашиб Мовароуннахрга ҳужум қилдилар. Улар фурсатдан фойдаланиб қаттиқ зарба беришни мақсад қилган эдилар. Душман кўшинлари қишлоқларни талаб, Карши ва Занжирсарой шаҳарларига ўт қўйди. Самарканд ва Бухорони қамал қилди. Амир Темур зудликда Мовароуннахрга қайтишга мажбур бўлди. Бу хабарни эшитган душманлар турли томонга қочиб қолишди. Соқибқирон бу воқеадан қаттиқ дарғазаб бўлган эди, душманлардан қасос олишга аҳд қилди. У дастлаб, Хоразм томон юрди. Ушбу бешинчи юришда Хоразм қалъаси яксон этилди ва аҳолиси Самарқандга кўчирилди. Лекин орадан уч йил ўтгач, Соқибқирон афв-имзо чекиб, Хоразмини янгидан обод этмоққа фармон берди. Тўхтамишхон 1388 йилнинг декабр ойида сон-саноксиз лашкар тўплаб Мовароуннахрга юриш қилади ва илғор қисмлари Сирдарёдан ўтиб Жиззахга яқинлашганда Соқибқирон лашкари томонидан тор-мор этилади. Амир Темур 1389 йилнинг феврилида ўз лашкари билан Сирдарёдан ўтади. Зафарли лашкарнинг етиб келганидан хабар топган душманлар тумтарақай қочиб қоладилар. Худди шу 1389 йили Амир Темур аркони давлат билан маслаҳатлашиб Мўғулистон сари юриш бошлайди. Или водийсига етиб борганида қурултой чақириб, унда бутун Мўғулистон худуди рўйхатга олинади. Турли йўналишларда жўнатилган қўшинлар Мўғулистонни бошдан оёқ кезиб талон-торож қиладилар, Бу юришда Мўғулистон бутунлай забт этилиб, унинг хоки Хизрхожа тўла тобелик изҳор қилади. Кейинроқ, аниқроғи 1397 йили, Амир Темур Хизрхожахоннинг қизи Тукал хонимга уйланиб қариндошлик риштасини ҳосил қилади. Ана шу юришдан кейингина Мовароуннахр учун Мўғулистон томондан ҳужум хавфи узил-кесил тугатилди. Бу катта ғалаба Мовароуннахрнинг Хитой билан савдо-элчилик муносабатларини йўлга қўйишга имкон берди, зеро савдо йўли Мўғулистон ва Шарқий Туркистон орқали ўтарди. Савдо алоқаларининг ривожига Амир Темур алоҳида эътибор берган, чунки улар Мовароуннахрнинг ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий қудратини юксалтиришга кўмак берарди. Амир Темур 1389 йили Мўғулистонни узил-кесил ўз тасарруфига киритгач, Хитой билан савдо-элчилик алоқалари тикланди. Амир Темур Мўғулистондан бошқа хавф бўлмаслигидан кўнгли тўлгач, Олтин Урда томондан мавжуд хавф-хатарни бартараф этишга киришди ва 1390 йили ўзининг Тўхтамишхон устига қилган энг оғир юришларидан бирига азм этди. Ҳатто Тўхтамишнинг ўз айбига иқдор бўлиб узр сўраб юборган элчиларига ҳам эътибор бермади. Ҳозирги Қозоғистон даштларини катта машаққат билан босиб ўтиб, сўнгра ғарбга юриб Волга дарёси соҳилларига яқинлашиб борди. У ерда Тўхтамишнинг жуда катта лашкари билан қаттиқ жанг қилиб ғалаба қозонди. Олтин Ўрда хонлиги 1395 йили узил-кесил тор-мор этилди.

Соқибқирон 1393 йили Бағдодни забт этгач, Миср султони Барқўк қошига элчи юборади. Элчилар орқали йўлланган мактубда иккала давлат ўртасида элчилар воситасида мактублар ёзиб туриш, уларнинг бемалол қатнови ва хавфсизлигини таъминлаш, савдо-сотиқни ривожлантириш зарурлиги қайд этилганди. Бироқ Миср подшоси мавжуд элчилик қоидаларига ҳилоф тарзда иш тутади ва элчиларни қатл этмоққа фармон беради. Барқўк вафотидан сўнг, унинг салтанатини эгаллаган ўғли Фараж ҳам отасининг йўлини тутди. Амир Темур етти йиллик юриши (1399—1404) чоғида, Шом томонга юзланганда, Фараж ҳузурига элчи юборганда, у элчиларни Амир

Темур элчиларини Ҳалаб шаҳрида қамаб қўядилар. Амир Темурнинг Рум подшоҳи устидан ғалаба қозонганидан сўнг эса Миср подшоҳи Фараж охириги умиди' ҳам узилиб, Итилмишни банддан озод қилди; бўйсунганини тан олиб, бутун Миср мамлакатада Соҳибқирон исми билан танга зарб қилди ва номини хугбада зикр этадиган бўлди; элчи юбориб хирож ва мол тўламоқни зиммасига олди. Амир Темур унинг элчиларини яхши қабул қилиб, Фаражни ўз ўрнида, яъни Миср тахтида қолдирганини, муқаддас Макка ва Мадина шаҳарлари бўйича ҳам илгаригидай мутасадди этилганини маълум қилди. Шундан сўнг Миср билан Амир Темур давлати ўртасида мунтазам элчилик ва савдо алоқалари давом этган. Соҳибқирон 1404 йили Самарқанднинг Кониғил ўлангида берган катга тўй-томошаларда, турли мамлакатлар — Ифранж, Ҳиндистон, Дашти Қипчоқ қабижойлар элчилари қатори Мисрдан ҳам элчи бор эди.

XIV асрнинг 2-ярми, яъни Амир Темур Марказий Осиёда мустакил давлат барпо этиб, сўнгги ҳудудий жиҳатдан Евросиё бўйлаб ястанган ва ҳатто Мисрни бўйсиндириб Африкагача ўтган улкан империя тузишга муваффақ бўлган.

Амир Темурнинг 1405 йили Ўтрорда вафот этиши туфайли кўпгина режалари амалга ошмай қолди.

Таянч тушунча :

Жете (Жета) - Темурийлар даври ёзма манбаларида Мўғулистон ҳам шу ном билан аталган, яъни иккала ном бир-бирига синоним тарзда қўлланилаверган.

Дашти қипчоқ - ҳозирги Қозоғистоннинг ўрта ва ғарбий қисмига тўғри келган, то Волга дарёсигача; бошқача аталишлари: Дашти Қипчоқ ва Жўчи улуси; Дашти Қипчоқ ва Ўзбек мамлакатлари.

Кониғил - мавзе, Самарқанд шаҳридан шарқда. (Яланглик)

Кеш суви – Қашқадарё

